

Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi

INTERNATIONAL JOURNAL OF POLITICAL STUDIES

TUNUSLU MAHMUT PAŞA VE AİLESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Derya KILIÇKAYA

TÜRKİYE'DE SİYASİ MUHALEFET VE DEMOKRASİ:
TARİHSEL BİR OKUMA

Cem KOTAN

SİYASİ TEMSİL VE KADINLAR:
YENİ ZELANDA ÖRNEĞİ

Melek KAYMAZ MERT
Zeynep Ece ÜNSAL

WHAT IS POLITICAL ISLAM? A BIBLIOMETRIC
ANALYSIS OF THE LITERATURE

Abdullah ÖZÇELİK

BAYRAM KOCA, "KÜRTLER ASLINDA...":
ÜÇ SAĞIN KÜRTLERE BAKIŞI

Elifcan ÇORUK

International Journal of Political Studies

(Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi)

Nisan / April 2022

Volume / Cilt 8

Issue / Sayı 1

p-ISSN: 2528-9969

e-ISSN: 2149-8539

*****

International Journal of Political Studies (IJPS) is an academical, periodic and refereed journal published on April, August, and December -three times in a year- by the Center of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal publishes articles which are written in the discipline of social sciences like Public Administration, Political Sciences, International Relationships, Sociology, History, Philosophy, Psychology and Turkish Language. The Journal aims to help distribute, discuss and evaluate investigations and scientific studies by academicians, market and for those who are interested. The Journal is published on internet.

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Political Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2022 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Political Studies is assumed by the editors or by the Publisher Center for Political, Economic and Social Research (PESA).

*****

Contact Editorial Office

Address: Arabacıalanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2 Serdivan-Sakarya/Türkiye

E-mail: politikarastirmalardergisi@gmail.com **Phone:** +905327695899

Fax: +902642956233

Published by: Center for Political, Economic and Social Research (PESA)

Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA)

www.pesa.org

International Journal of Political Studies (IJPS)

Published by PESA, On Behalf of PESA the Owner is

Fatih YARDIMCIOĞLU

Editors / Editörler

İsmail EDİZ

Editorial Assistants / Editör Yardımcıları

Menderes KURT

Nurbanu Bulgur

Typesetting /Dizin

Furkan FAYDALI

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Tim Jacoby (The University of Manchester, UK), **Prof. Dr. Tuncay Kardaş** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Necmettin Alkan** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Arif Bilgin** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Serdar Güleler** (Uludağ Üniversitesi), **Doç. Dr. Adrian Jones** (La Trobe University, AU), **Prof. Dr. Fatih Savaşan** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ali Kabasakal** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ali Balcı** (Sakarya Üniversitesi), **Prof. Dr. Ahmet Ulusoy** (Beykent Üniversitesi), **Prof. Dr. Osman Pehlivan** (Karadeniz Teknik Üniversitesi), **Prof. Dr. Mehmet Asutay** (Durham University, UK), **Prof. Dr. Ramazan Erdağ** (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

REFEREE BOARD / SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. İlhami Yurdakul (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi), **Prof. Dr. İsmail Akbal** (Selçuk Üniversitesi), **Prof. Dr. Selahaddin Bakan** (İnönü Üniversitesi), **Prof. Dr. Gökhan Tuncel** (İnönü Üniversitesi), **Prof. Dr. Konca Yumlu** (Ege Üniversitesi), **Doç. Dr. Suna Akten Çürük** (Necmettin Erbakan Üniversitesi), **Doç. Dr. Fatih Bozkurt** (Sakarya Üniversitesi), **Doç. Dr. Hamid Derviş** (Kastamonu Üniversitesi), **Dr. Ayla Akdoğan** (Sakarya Üniversitesi)

Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi'nin İndekslediği dizinler;

ASOS, Academia Social Science Index, DOAJ, Directory of Open Access Journals, Index Copernicus, ResearchBib, Citefactor

İÇİNDEKİLER

Makaleler

- Tunuslu Mahmut Paşa ve Ailesine Genel Bir Bakış** (Araştırma Makalesi)
Derya KILIÇKAYA..... **1**
- Türkiye’de Siyasi Muhalefet ve Demokrasi: Tarihsel Bir Okuma** (Araştırma Makalesi)
Cem KOTAN **19**
- Siyasi Temsil ve Kadınlar: Yeni Zelanda Örneği** (Araştırma Makalesi)
Melek Kaymaz MERT, Zeynep Ece ÜNSAL..... **35**
- Siyasal İslam Nedir?: Literatür Üzerine Bibliyometrik Bir Araştırma**
(Araştırma Makalesi)
Abdullah ÖZÇELİK..... **47**

Kitap Değerlendirmesi

- “Kürtler Ashında...”:** Üç Sağın Kürtlere Bakışı (Kitap Değerlendirmesi)
Elifcan ÇORUH **65**

CONTENTS

Articles

An Overview of Tunisian Mahmut Pasha and His Family (Research Article)
Derya KILIÇKAYA..... **1**

Political Opposition In Turkey And Democracy: A Historical Reading
(Research Article)
Cem KOTAN **19**

The Political Representation of Women: The Case of New Zeland (Research Article)
Melek Kaymaz MERT, Zeynep Ece ÜNSAL..... **35**

What is Political Islam?: A Bibliometric Analysis of the Literature (Research Article)
Abdullah ÖZÇELİK..... **47**

Book Review

“Kürtler Aslında...”: Üç Sağın Kürtlere Bakışı (Book Review)
Elifcan ÇORUH **65**

Tunuslu Mahmut Paşa ve Ailesine Genel Bir Bakış*

Derya KILIÇKAYA¹

Özet

Tunuslu Mahmut Paşa, esas adıyla Tunuslu Mahmud İbn İyâd 1805-1879 yılları arasında yaşamış, yirmi yıl kadar da Tunus'ta mültezim olarak çalışmış bir devlet adamıdır. Mültezim, devlet gelirlerini toplama işini üzerine alan kişiye denir. Tunuslu Mahmut Paşa, dolayısıyla bir vergi kesenekçisidir. Kendisi, Tunus veziriekberi / başbakanı Mustafa Haznedar zamanında çalışmıştır. Mustafa Haznedar, 1837'den 1873'e kadar başbakanlık yapmıştır. Tunuslu Mahmut Paşa, aynı zamanda Mustafa Haznedar'ın güvendiği bir adamıdır. Bu makalede, kaynaklarda "hırsız" olarak nitelendirilen ve Mustafa Haznedar ile birlikte gerçekleştirdiği bu hırsızlıkla büyük bir servet elde ettiği iddia edilen Tunuslu Mahmut Paşa ve ailesine değinilecektir. Özellikle, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden yer alan belgelerden hareketle, Paşa'nın İstanbul'a geldikten sonraki hayatı ve aile üyelerinin durumu hakkında bilgi verilecektir. Yazının amacı, Tunuslu Mahmut Paşa'yı ve ailesini genel hatlarıyla tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tunuslu Mahmut Paşa, Aile, Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıl, Mültezim

* Bu makaleyi, 11 Nisan 2020'de 22 yaşında koronadan kaybettiğim İTÜ Uçak Mühendisliği son sınıf öğrencisi kardeşim Emircan Kılıçkaya'ya ithaf ediyorum.

¹ Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, Kocaeli, Türkiye, ORCID: 0000-0001-5964-5485, deryakilickaya85@gmail.com

An Overview of Tunisian Mahmut Pasha and His Family

Derya KILIÇKAYA¹

Abstract

Tunisian Mahmut Pasha, Mahmud Ibn Iyad, a Tunisian, was a statesman who lived between 1805-1879 and worked as a multazim in Tunisia for twenty years. Multezim is said to be the person who takes over the work of collecting state revenues, Mahmut Pasha from Tunisia, and therefore a tax cutter. He is the vizier of Tunisia; In other words, the Prime Minister Mustafa Haznedar worked during the time. Mustafa Haznedar will serve as prime minister from 1837 to 1873. Tunisian Mahmut Pasha is also a man trusted by Mustafa Haznedar. In this article, Tunisian Mahmut Pasha and his family, who are described as “thief” in the sources and claimed to have made a great fortune with this theft together with Mustafa Haznedar, will be mentioned. In particular, the documents of the Presidential Ottoman Archives will give information about the life of the pasha after his arrival in Istanbul and the situation of his family members. The purpose of this article is to introduce the general description of Tunisian Mahmut Pasha and his family.

Keywords: Tunisian Mahmut Pasha, Family, Ottoman Empire, 19th century, Taxpayer

GİRİŞ

Tunuslu Mahmud İbn İyâd olarak da bilinen Tunuslu Mahmud Paşa hakkında kaleme alınmış bir ansiklopedi maddesinin dahi olmaması, bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kendisi ve ailesi hakkında Osmanlı arşivinde onlarca belge bulunmasına rağmen, bugüne kadar Paşa hakkında müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmüş ve bu eksikliğin giderilmesi amacıyla yola çıkılmıştır. “Tunuslu Mahmud Paşa kimdir?” sorusu sorulduğunda ve kaynaklara gidildiğinde açıkçası, onun hakkında geniş bilgi veren bir eserin ya da yazının olmadığı görülmüştür. Eldeki birkaç kaynaktan hareketle, onun hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu kaynaklarda ise genellikle Paşa’nın çok sıra dışı bir kimse olduğundan bahsedilir. Kaynaklardan en önemlisi Tunuslu Mahmud Paşa’nın, kendisi kadar sıra dışı olan kızı Hayriye Hanım hakkında araştırmalar yapıp 2016 senesinde edindiği bilgileri bir kitapta toplayan Adil Baktıaya’ya aittir (Baktıaya, 2016: 194).

Tunuslu Mahmud Paşa, 1805-1879 yılları arasında yaşamıştır ve yirmi yıl kadar Tunus’ta mültezim olarak çalışmış bir devlet adamıdır. Devlet gelirlerini toplama işini üstüne alan kişiye mültezim adı verilir. Dolayısıyla, Tunuslu Mahmud Paşa aslında bir vergi kesenekçisidir ve Tunus veziriekberi / başbakanı Mustafa Haznedar zamanında görev almıştır. Mustafa Haznedar, 1837-1873 yılları arasında otuz altı yıl boyunca bu görevini ifa eder. Tunuslu Mahmud Paşa ise Mustafa Haznedar’ın adamlarındandır. Adil Baktıaya, 2013 senesinde *Toplumsal Tarih* dergisine yazdığı bir yazıda Paşa’yı şöyle tanıtır:

Hayriye'nin babası olan Mahmud Ayad Paşa'nın çok renkli bir geçmişi vardı. Eski bir mültezim olan Paşa, yolsuzluk yaparken başbakana (vezir-i ekbere) ortaklık etmiş ve bütün Tunus'un vergilerini toplama yetkisini eline geçirmişti. Üstüne belki 'tedarikçi' diyebileceğimiz bir sıfatla Tunus ithalatında da önemli bir yetki kazanmış ve dev bir servet elde etmişti. Sonradan bu yolsuzluklar ortaya çıktığında Tunus Beyi, Fransa'ya kaçmış olan Mahmud Paşa Bin Ayad'ın peşine düştü. Paşa Tunus Hazinesi'ni soymakla suçlanıyordu. 1856'da İmparator III. Napoléon bu olayda bey ile Paşa arasında hakemlik yapmaya davet edildi. İmparator o sıralarda Tunus'taki malvarlığına el konmuş olan Mahmud Paşa'nın Tunus hükümetine 500.000 sterlin geri ödeme yapmasına hükmetmiş, ancak nihai anlaşmayı Tunus mahkemelerine bırakmıştı. Mahmud Paşa emekliye ayrılıp İstanbul'a yerleşmiş ve 1886'ya kadar olayda herhangi bir gelişme olmamış ya da en azından basına yansımamıştı. Ancak 1886'da oğullarından biri Tunus hükümetine karşı dava açmış ve 1,5 milyon sterlin talep etmişti. Olay sonradan yeniden unutulmuş ve 20 yılı aşkın bir süre sonra bir kez daha gündeme geldiğinde rakamlar 60 milyon sterline, 1913'te ise 73 milyon sterline ulaşmıştı (Baktıaya, 2013: 24).

Görüldüğü gibi, Paşa’nın ismi etrafında dolaşan olumsuz iddialar da söz konusudur. Bu iddialara bakıldığında Paşa’nın yolsuzlukla suçlandığı, Tunus’u dolandırdığı gibi bilgilere ulaşılmaktadır. Bütün bunların yanında, Paşa’nın olağanüstü bir serveti vardır ve eldeki kaynakların belirttiğine göre, kendisi bu serveti hırsızlık yaparak elde etmiştir. Üstelik bu serveti elde ederken yalnız da değildir. Tunus başbakanı Mustafa Haznedar’ın kendisine bu konuda yardım ettiği söylenenler arasındadır. Kısacası, bu iki kişinin birlikte devleti soydukları ve çok önemli bir kâr kaynağı elde ettikleri ileri sürülmüştür. Bu kaynaklardan en önemlisi ise Tunuslu Hayrettin Paşa’nın hatıralarıdır:

Gerçekten de zavallı eyaleti 20 yıl boyunca gönüllerince sömüren iki ortak milyonlar kazandılar. Hem kazançlarını emniyete almak hem de günün birinde nasıl olsa hırsızlıklarını öğrenecek olan beyin öfkesinden kendilerini korumak için çare aradılar. Bu amaçla başbakan, Mahmud bin Ayyâd'ı kazandıkları bütün paralarla birlikte ve yaptığı işlerin büyük bölümünün doğru dürüst bir hesabını vermeden hastalık bahanesiyle Fransa'ya gönderdi (Mzali ve Pignon, 1997: 22).

Kaynaklar, her ne kadar Tunuslu Mahmud Paşa’yı bu şekilde “hırsız” olarak ilan etse de o, tüm bu iddialara cevap niteliğinde bir tahrirat kaleme almıştır. Paşa, kendisi hakkındaki bu iddialara bu tahriratla cevap vermiş ve kendi suçsuzluğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹

¹ Tunus’taki bu yolsuzluk meselesi ve Paşa’nın bu iddialara cevabı hakkında, belgelere dayanarak hazırlanan bir yazı için bk. Derya Kılıçkaya, “Bir Osmanlı Eyaletinde Yolsuzluk: Tunuslu Mahmud Paşa’nın Gözünden Kendisi Hakkındaki İddialar”, Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, 2020, s. 12-25.

Tunuslu Mahmut Paşa, Tunus'tan Fransa'nın Paris şehrine gitmiş, orada bir süre kaldıktan sonra, 1857'de İstanbul'a yerleşmiştir. Kendisi, bitmez tükenmez gibi görünen servetiyle İstanbul'un çeşitli semtlerinde mülkler edinmeye başlar:

Kendisine Sultanahmet civarında bir konak, Çengelköy İstavroz'da bir yalı ve Çamlıca'da bir bağ satın almıştır (Bilgili, 2013: 174).

Kendisi hakkında arşivde bulunan ilk belge ise 1862 tarihlidir. Bu yazıda, özellikle Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden hareketle, Tunuslu Mahmut Paşa ve ailesi hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Belgeler ışığında Paşa ve ailesi hakkında bilgi vermeden önce, bu belgelerden edinilen bilgileri; Paşa'nın İstanbul'a gelişini, edindiği mülkleri, çeşitli girişimlerini, ailesini, aile bireylerinin durumlarını, görevlerini-statülerini, ilişkilerini vb. sarıh bir şekilde ve bir kurguyla vermek gerekir.

Tunuslu Mahmut Paşa, Tunus'tan Fransa'nın Paris şehrine gitmiş, orada bir süre kaldıktan sonra, emekliye ayrılarak 1857'de İstanbul'a yerleşmiştir. Paşa'nın İstanbul'a gelince ilk işlerinden biri, Çamlıca'da bir arazi satın almak olmuştur. O, bitmez tükenmez gibi görünen servetiyle, İstanbul'un başka semtlerinde de mülkler edinmeye başlar. Sultanahmet civarında bir konak ile Çengelköy İstavroz'da bir yalı da satın alan Paşa, böylelikle İstanbul'a gelir gelmez dikkatleri üzerine çeker.

Paşa, girişimciliği ile de ön planda gözüktür. Bir taraftan omnibüs imtiyazı almaya çalışır, diğer taraftan banka kurmak için girişimlerde bulunur. Üsküdar'da omnibüs işletmek için imtiyaz talep eder. Tramvay şirketi sahibi Karapano Efendi, zamanında tramvay imtiyazı sözleşmesine Üsküdar'da omnibüs de işleteceğini yazdırdığı için Paşa, işletme hakkını alamaz. Ancak, omnibüs işletme arzusundan vazgeçmeyecek ve devlete bunun için gerekli tezkireleri yine yazacaktır. Dolayısıyla, Nisan 1873'te Tunuslu Mahmut Paşa'nın devlete omnibüs arabalarını işletebilmek için bir daha başvuru yaptığı görülür. Paşa, yazdığı tezkirede Üsküdar'da insanların kira araba ve beygirleriyle gidip gelmekte olduklarını ifade ederek bunların yerine kullanılacak omnibüs arabası işletme talebinde bulunur. Paşa'nın 1870'li yılların başında bir emlak bankası kurma girişiminin de olduğu bilinmektedir. Tunuslu Mahmut Paşa'nın bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu banka, faaliyete geçemez. Paşa, banka kurma arzusundan vazgeçmeyecektir. Daha sonra, bu sefer Millet Bankası isminde bir banka kurmak için faaliyetlerde bulunacaktır. Mustafa Fazıl Paşa ile birlikte bankanın kurulması için çalışan Paşa'nın, banka nizamnamesinin Şûrâ-yı Devlet / Danıştay tarafından incelenip kabul edildiği ve banka için ruhsat da verildiği bilinmektedir. Buna rağmen bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Paşa, bundan sonra girişimlerinin devamını getiremez. Devasa servetine rağmen sonradan başka büyük girişimde bulunmamasının sebebi ise ailesinin nüfuzunun gittikçe azalmasıdır.

Makalenin de konusu olan bu aile ve efradı hakkında bilgi vermek gerekirse şunlar söylenebilir: Arşiv belgelerinde Tunuslu Mahmut Paşa'nın iki eşinin adı geçmektedir. Bu durum, onun başka eşlerinin olmadığı anlamına gelmez. Ancak belgelerden hareket edilirse bu iki eşin adları şu şekildedir: Gülfem Hanım ve Paris'teki eşi Helen Azize Nuriye Hanım. Tespit edebildiğimiz kadarı ile Tunuslu Mahmut Paşa'nın sekiz çocuğu vardır ve bu çocukların yedisinin adı arşiv belgelerinde görülür. Bu çocukların, hangi hanımının evladı olduğu konusu ise belirsizdir. Yukarıda belirtildiği gibi, Tunuslu Mahmut Paşa'nın başka hanımları da olabilir.

Çocuklarından biri kızını Hayriye Hanım'dır. Ali Nuri Bey ile evlenmiştir. Ali Nuri Bey, İsveç kökenlidir ve 1879'da İstanbul'a gelip Müslüman olmuştur.

Bir diğer kızını Emine Hanım'dır. Hüseyin Bey ile evlenmiştir. Hüseyin Bey, II. Mahmut'un üçüncü ikbali Tiryal Hanım'ın yakınıdır. Üç çocukları olmuştur.

Kızı Sabiha Hanım, Fransa vatandaşıdır. Feridun bin İsmail Bey ile evlenmiştir.

Diğer kızının adı Latife Hanım'dır. Arşiv belgelerinde adı geçmez; fakat kendisinin Sami Paşazade Sezai Bey ile kısa süren bir evliliğinin olduğu bilinmektedir. Bir diğer kızının adı ise Celile Hanım'dır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarı ile Tunuslu Mahmut Paşa'nın üç oğlu vardır. En büyüğü Ahmet Bey'dir. Ortanca oğlu Tahir Bey, Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Rukiye Hanım ile evlenir, iki çocukları olur. Küçük oğlu Musa Bey ise Üsküdar Belediye Müdürü olarak görev yapar.

Tüm bu çocuklar arasındaki ilişki, miras konusu yüzünden bozulacaktır.

Tunuslu Mahmut Paşa'nın Adının İlk Geçişi ve III. Napolyon

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde, Tunuslu Mahmut Paşa'nın ismi ilk olarak bir hırsızlık meselesi dolayısıyla geçer:

... *mumaileyh Mahmut Paşa'nın mukaddema hizmetinde bulunan Osman Efendi ile Hıdır ve Nurettin Ağalar* (COA, MVL/ 852-61, H-24.06.1279, 17 Aralık 1862)

tarafından gerçekleştirilen hırsızlık nedeniyle bir dava açıldığı anlaşılmaktadır. Bu belgede bahsi geçen hırsızlık, yukarıda sözü edilen ve Paşa'ya isnat edilen hırsızlık değildir. Paşa'nın bizzat kendisi hırsızlığa uğramıştır ve bu durum belgelere yansır. Tunuslu Mahmut Paşa, bu belgede "*Fransa devleti mahmilerinden*" diye tanıtılır. "Mahmi"; korunan, gözetilen kimse anlamına gelir. Gerçekten de Paşa, Fransa devletinin himayesi altında bulunan bir kişidir. Tunuslu Mahmut Paşa, Haziran 1852'de bir daha dönmek üzere Tunus'u terk eder ve Fransa'ya gider. Yukarıda Hayrettin Paşa'nın ifadesinde de görüldüğü gibi, hastalığını bahane ederek buraya kaçtığı düşünülmektedir. Mahmut Paşa, ciddi miktarda bir serveti de yanında götürmüştür. Paris'te ikamet ederek yasal olarak da istenen şartları sağlayınca Fransa vatandaşlığına geçmesi hiç de zor olmamıştır. Böylelikle kendisini güvence altına almış olur. Paşa'nın bir güvencesi daha vardır: O da İmparator III. Napolyon'dur. 2 Aralık 1852'de imparator ilan edilen III. Napolyon, 1856 senesinde Tunuslu Mahmut Paşa için açılan yolsuzluk davasında bizzat hakemlik yapmıştır. Kısacası, Paşa'nın bir hamisi durumundadır. Aynı zamanda III. Napolyon, Mahmut Paşa için önemli bir siyasi destek konumundadır. Bunun yanı sıra, Paşa'nın kızı Hayriye Hanım da babasını tanıtırken İmparator III. Napolyon'un "en samimi dostu" ifadesini kullanmaktan da çekinmemiştir (Baktıaya, 2016: 15 ve 21). Dolayısıyla, belgede Paşa'nın "mahmi" olarak tanıtılması anlamlıdır. Belgeye göre, Tunuslu Mahmut Paşa'nın eski kethüdaı, kâhyaları Paşa'nın bazı eşyalarını çalmışlardır. Paşa, suçlular için şikâyetinde bulunmuş ve dilekçe vermiştir. Paşa'nın bu şikâyetiyle ilgilenen Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tahkik gibi yasama ve yargı organlarının, konu hakkında aralarında yazıştıkları anlaşılmaktadır.

Tunuslu Mahmut Paşa'nın Su Müdahalesi

Tunuslu Mahmut Paşa hakkında Osmanlı arşivinde yer alan ikinci belge ise bir müdahale ile ilgilidir:

Cennetmekân Sultan Mahmut hazretlerinin üçüncü ikballeri devletlü izzetlü hanımefendi hazretlerinin İstavroz'da kâin sahilhaneye cari su menbain Tunuslu Mahmut Paşa hazretleri tarafından olunan müdahaleden dolayı... (COA, A.}MKT.MHM. / 337 – 100, H-22.02.1282, 17 Temmuz 1865).

Paşa, vefat etmiş olan II. Mahmut'un üçüncü ikbalinin İstavroz'daki sahilhanesine akan su kaynağına müdahale ederek dikkatleri üzerine çekmiştir. Paşa'nın İstavroz'daki bu sahilhaneye akan suya karışmasının nedeni şu olabilir: Yukarıda da belirtildiği gibi Paşa, Çengelköy-Beylerbeyi taraflarına yakın İstavroz denilen mahalde bir yalı satın almıştır:

Çengelköy civarında yalısı olunca bugün aynı semtte, Hamam Çeşmesi Sokağı'nın köşesinde yer alan ve sokağa adını veren çeşmeyi de onartmış, aslında Yusuf Ziya Paşa'nın kendi karısı için yaptırmış olduğu bu çeşmenin kitabesine 'Ayyadzâde' olarak kendi adını da ilave ettirmiştir (Baktıaya, 2016: 19).

Aynı bölgede, II. Mahmut'un üçüncü ikbalinin de yalısı vardır. Ancak Paşa, yaşam mekânlarının su ihtiyacını karşılamak üzere, bazı düzenlemeler/faaliyetler yapmak zorundadır. Komşular arasında su kaynakları/su yolları temin ve inşasında yaşanabilecek ama önceden öngörülemeyen muhtemel meselelerden birini, Paşa da yaşamış olmalıdır.

Buna benzer bir mesele daha söz konusu olur. Yukarıda, Paşa'nın İstanbul'a gelince Çamlıca'da bir de arazi satın aldığı ifade edilmişti.² Arşivde, Paşa hakkında karşımıza çıkan üçüncü belge, bu arazi ile ilgilidir:

Tunuslu ferikânından saadetlü Mahmut Paşa hazretlerine mübayaa olunmuş olan bağında hafr edilen iki kuyunun civarında bulunan devletlü Tiryal Hanımefendi hazretlerinin arazi-yi halilelerinde (COA, MVL / 878-9, H-10.07.1283, 18 Kasım 1866).

Belgede belirtildiğine göre Paşa, bu araziyi Paris sefiri Saffet Mehmet Esat Paşa'dan satın almıştır. Sonradan Tunuslu Bağ / Korusu³ diye meşhur olacak bu arazide, iki adet kuyu açan Paşa'nın bu

² Arazinin yüzölçümünü gösterir bir plan arşivde bulunmaktadır: COA, PLK.p. / 376-, Sene 1900.

³ Tunuslu Mahmut Paşa'ya ait bu arazi veya koruda geçen Sami Paşazade Sezai'nin yazdığı bir hikâye bulunmaktadır. Paşa'nın bu korusu ve hikâye hakkında daha geniş bilgi için bk. Derya Kılıçkaya, "Tunuslu Mahmut Paşa'nın Korusunda Geçen Bir Sami Paşazade Sezai Hikâyesi", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (2), Ağustos 2019, 278-287.

hareketi, II. Mahmut'un üçüncü ikbali olan Tiryal Hanımefendi'yi rahatsız eder. Tiryal Hanımefendi'nin, açılan kuyuların civarında bir arazisi bulunmaktadır:

Semtin en büyük arazisi Yusuf İzzettin Efendi köşkleri olarak biliniyordu. Bu arazi, vaktiyle Hazine-i Hassa'ya aitti. Parklar ve bahçelerle dolu olan bu arazi, aslında II. Mahmut zamanında onun gözdelelerinden Tiryal Hatun için yaptırılmış tek bir köşktü. Arazisi içinde sonradan başka köşkler ortaya çıkacak, nihayetinde Hazine-i Hassa arazisi içinde ortaya çıkan bu köşkler II. Abdülhamit tarafından Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin'e verilecektir (Baktaya, 2016: 24).

Onun belirttiğine göre, bu kuyular arazide bulunan sulara zarar vermiştir. Bu konuda bir şikâyetle bulunmuş ve böylelikle Paşa'nın arazide açtığı kuyular, arşiv belgelerinde söz konusu edilmiştir. Paşa, herhangi bir Osmanlı bireyi gibi su kaynağını satın almak, çıkarılan suyu su yolları ile konağına taşımak ve kullanmak hakkına sahiptir. Bunları yaparken komşuları ve diğer hak sahipleriyle ihtilaflar yaşayabilir. Görüldüğü kadarıyla o, komşularıyla bu tip anlaşmazlıklar yaşamıştır.

Paşa'nın Evinin Duvarlarını Yükseltmesi

Paşayla ilgili arşivde karşılaşılan dördüncü belgeden, onun bazı insanlara rahatsızlık verdiği ve konunun devlete yansıdığı görülmektedir. "Şehremânet-i Celîlesine" yazılan yazı şöyle başlar:

Tunuslu Mahmut Paşa'nın Çamlıca'da kâin bağında iki taraf duvarı üzerine lüzumundan fazla irtifada inşa ettirmiş olduğu panjur hakkında... (COA, A. }MKT.MHM. / 425-36, H-16.07.1285, 2 Kasım 1868).

Tunuslu Mahmut Paşa, Çamlıca'daki arazisinin iki tarafında bulunan duvarları üzerine "lüzumunda fazla irtifada" panjur inşa ettirmiştir. Bu durum "ebniye", binalar hakkındaki nizamnameye aykırıdır. Paşa'nın, yaptığı bu iş dolayısıyla mahkemeye sevk edildiği görülmektedir. Ahmet Semih Mümtaz, Paşa'nın bu işe kalkışma nedenini eserinde şöyle anlatmıştır:

Mal-i Karun'a sahip Tunuslu Mahmud Paşa'nın köşkü⁴ Mustafa Fazıl Paşa'nın ta karşısında ve yine Millet Bahçesi'ne yakındı. Asıl zevk u tarab bu hanede cari idi. Paşa'nın cariyelerini bahçedeki küçük havuzda yüzdürürken harem dairesinde ve selamlık köşkünde gece gündüz kalabalıklı ıyş u nuş devam ederdi. Bahçeye nazır komşu evlere birer balkon vazifesi görür hem o evlerin sahiplerini hem de misafirlerini tenşit ederdi. Sonradan bunun farkına varan Paşa, köşkün diğer komşu köşklere bitişik olan duvarları üzerine eflake ser çeken tahta perdeler ördürmüştü, bu yüzden Mabeyinci Emin Bey'le aralarında senelerce süren davalar açılmıştır (Ahmet Semih Mümtaz, 2011: 108).

Paşa'nın duvar yüksekliğini artırması yüzünden, Sadaret ile Şehremaneti arasında yazışmalar gerçekleşmiştir. Paşa'nın bu tür eylemleri, hukuk kurallarını zorladığını yahut hakları çerçevesinde gücünü ve ilişkilerini de kullanarak hareket edebildiğini gösterebilir.

Paşa'nın Banka Kurma Girişimleri

Paşa'nın 1870'li yılların başında bir emlak bankası kurma girişiminin de olduğunu bilinmektedir. Arşiv belgelerinde, Paşa'nın imzasının da yer aldığı bu tasarının belgeleri Fransızca olarak yer almaktadır (COA, HR.İD / 236-47, 7 Temmuz 1870, HR.İD / 236-48, 19 Kasım 1870, HR.İD / 236-49, 3 Nisan 1871). Ancak bu tasarının hayata geçemediği anlaşılmaktadır:

Basına yansıyan diğer bir banka kuruluş haberi ise Tunuslu Mahmud Paşa'nın girişimine öncülük ettiği emlak bankasıydı. Ancak bu haberlerde henüz girişimin olgunlaşma aşamasında olduğu, sermaye ve diğer özelliklerinden bahsedilmediği yalnızca İstanbul'da ve vilayetlerde şubelerinin olacağı bilgisi yer alıyordu (Ortabağ, 2018: 56).

Paşa, banka kurma arzusundan vazgeçmeyecek, daha sonra ise bu sefer Millet Bankası isminde bir banka kurmak için faaliyetlerde bulunacaktır. Mustafa Fazıl Paşa ile birlikte bankanın kurulması için çalışan Paşa'nın, banka nizamnamesinin Şûrâ-yı Devlet / Danıştay tarafından incelenip kabul edildiği ve banka için ruhsat da verildiğini bilinmektedir:

⁴ "Köşk, Kısıklı'nın Sarıkaya mevkiinde idi. Yeri için, Esmâ Sultan Kasrı bahsine bakınız. Harem ve selamlıklı, 46 odalı, bu büyük köşkten günümüze geniş bahçe kapısı ile yüksek duvarları kalmıştır. İstavroz Deresi'ne kadar uzanan kademeli, çok büyük bahçesinde ise, yalnız iki çam ağacı görülmektedir" <https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/saraylar-kasirlar-koskler/47/tunuslu-mahmut-ayad-pasa-kosku/912>

Maksadı sarraflık ve ticaretten ve sanayie müteallik muamelat icrasından ibaret olarak Memalik-i Osmaniye 'de Millet bankası namıyla bir şirket teşkili hakkında Tunuslu Mahmut bin İyâd tarafından takdim olunup Şûrâ-yı Devlet 'e havale verilen istid'â ile... (COA, ŞD / 2869-36, H-8 .09.1289, 9 Kasım 1872, İ.MMS. / 46-1936, H-24.01.1290, 24 Mart 1873, A.)MKT.MHM. / 453-68, H-06.03.1290, 4 Mayıs 1873).

Bankanın kurulduğu, ancak faaliyete geçemediği anlaşılmaktadır:

Mustafa Fazıl Paşa ve Tunuslu Mahmut Paşa'nın önderliğinde kurulması planlanan sermayesinin yarısından fazlasına İstanbul'daki muteber Müslüman ahali ve sermayedarın kayıt olduğu basına yansıyan bankanın yönetim kurulu başkanlığını Mustafa Fazıl Paşa üstlenecekti. Kuruluş izni alan bankanın yönetim kurulu başkanlığına Mahmut Paşa tayin edildi. Sermayesine Avrupalı sermayedarların da katılması beklenen bu bankanın faaliyete geçemediği anlaşılmaktadır (Ortabağ, 2018: 58 ve 300).

Paşa, bu bankayı “emlak, mahsulat, arazi vesaireye akçe ikrazı”, bu gibi işlerde borç verebilmek için kurmak ister (COA, ŞD / 2397-29, H-27.12.1289, 25 Şubat 1873). Tunuslu Mahmut Paşa'nın bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu banka da faaliyete geçememiştir. Paşa, bundan sonra girişimlerinin devamını da getiremeyecektir. Adil Baktıaya'nın yorumuna göre, Paşa'nın devasa servetine rağmen sonradan başka büyük girişimde bulunmamasının sebebi, ailenin gittikçe nüfuzunun azalmasıdır:

Paşa'nın bu girişimlerin devamını getirememesine, devasa servetine rağmen sonradan başkaca büyük bir girişimde bulunmamasına bakılırsa ailenin nüfuzu azalmaktadır. Bunun yaşandığı tarih de anlamlıdır. Kendisinin hamisi olan III. Napolyon kısa bir süre önce Prusya karşısında hezimete uğrayarak iktidardan düşmüş, böylece kimi zaman sarayla küçük bazı anlaşmazlıklara düşecek kadar cüretli olan paşa, önemli bir siyasi destekten yoksun kalmıştır (Baktıaya, 2016: 21).

Bu önemli dönüm noktası, ailenin güç kaybetmesine neden olur.

Paşa'nın Omnibüs İşletme Talebi

Paşayla ilgili arşivdeki bir başka belge ise omnibüslerle ilgilidir. Öncelikle “omnibüs” kelimesi üzerinde durmak gerekirse şunlar söylenebilir:

Bu kelime Latince 'om-ni-büs' kelimelerinden mürekkep olup manası umuma mahsus, herkes için demektir. Umuma mahsus arabalara ve emsâli vesâit-i nakliyeye alem olmuştur (Ergin, 1995: 2581).

Kısacası, omnibüs karada seyreden bir toplu ulaşım aracıdır ve bugünkü dolmuş ve otobüsün işlevine sahiptir. Bugünün dolmuşları mesabesinde olan omnibüsler, on- on iki kişilik atla çekilen araçlardır ve İstanbul'a İstanbul Tramvay Şirketi vasıtasıyla 1872'de gelmiştir. Ancak, 1860 senesinde oluşturulmuş bir mukavele örneğinde, Hacı Manuk Efendi adlı bir kişiye Üsküdar tarafında, yirmi beş yıl süre ile omnibüs işletme imtiyazının verildiği bilinmektedir; fakat bahsi geçen omnibüslerin, 1860'lı yıllarda Üsküdar'da çalıştığına dair kesin bir bilgi yoktur.

“Şehremânet-i Celîlesine” yazılan yazı şöyle başlar:

Atufetlü efendim hazretleri Tunuslu Mahmut bin İyâd'ın Üsküdar'da omnibüs işletmek için talep ve istid'â eylediği imtiyaza dair emanet-i celilerinden varid olan evrak nâfia dairesinde mütalaa olunduktan sonra çünkü malum-ı atûfîleri buyurulduğu üzere Karapano Efendi'nin bir sene zarfında Üsküdar'da tramvay tesis ve inşa eylediği hâlde tramvay mevkîflerine yolcu taşımak için omnibüs dahi işletebilmesi kendisiyle mün'akid olan mukavele ahkâmı iktizasından bulunduğundan efendi-i mumaileyh celb ile Mahmut bin İyâd'ın suret-i istid'âsı kendisine tebliğ ve Çamlıca'da tramvay tesisine vakt-i mübaşeret edeceği sual olunduktan işbu tramvayı yapmaya bu günlerde teşebbüs etmek tasarrufunda olduğu hâlde fennen ve mevkien ol tarafta tramvay inşası kabil olmayacağını... (COA, ŞD / 675-14, H-29.12.1287, 22 Mart 1871).

Paşa, Üsküdar'da omnibüs⁵ işletmek için imtiyaz talep etmektedir. İki veya dört atla çekilen bu araçları işletmek üzere Tunuslu Mahmut Paşa'nın bir başvuruda bulunduğu anlaşılmaktadır. Paşa'nın yaptığı bu başvurunun kabul edilmediği görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, Paşa'dan önce davranan ve zaten

⁵1870'li yıllarda omnibüs adlı ulaşım aracının dönemin mizah gazeteleri tarafından nasıl anlatıldığını anlamak için bk. Derya Kılıçkaya, *İlk Dönem Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı*, Dan. Ali, Şükrü Çoruk, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mart 2015.

kendisinde Üsküdar'da tramvay inşa etmek için imtiyaz bulunan Karapano Efendi, zamanında tramvay imtiyazı sözleşmesine Üsküdar'da omnibüs de işleteceğini yazdırdığı için, işletme hakkını Paşa alamamıştır:

Karapano Efendi beş sene içinde inşa edeceği bu tramvaya çevreden yolcu taşımak üzere omnibüs de işleteceğini imtiyaz sözleşmesine yazdırmıştı. Her ne kadar Karapano Efendi o günlerde teknik olarak o bölgede tramvayı inşa edemeyeceğini fark etmiş olsa da omnibüs işletme hakkını Mahmut Paşa'ya kaptırmak istememiş, imtiyaz sözleşmesinin ilgili maddesini devreye sokmuştu (Baktıaya, 2016: 20).

Tarihler, Nisan 1873'ü gösterdiğinde Tunuslu Mahmut Paşa'nın devlete omnibüs arabalarını işletebilmek için bir daha başvuru yaptığı görülür. Üsküdar'da insanlar hâlâ kira araba ve beygirleriyle gidip gelmektedirler. Bu yüzden Paşa, bunların yerine kullanılabilecek omnibüs arabası işletme talebinde bulunur. Paşa'nın tezkiresi arşivde yer alır:

Üsküdar'da omnibüs arabaları işlemesine dair Tunuslu Mahmut Paşa'nın tezkiresi (COA, ŞD/ 2875-4, H. 18.02.1290, 17 Nisan 1873).

Paşa'nın bu girişiminin de olumsuz sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Paşa'ya Nişan Verilmesi

Tüm bu çabalar arasında Tunuslu Mahmut Paşa, 1871'de Sultan Abdülaziz'den ikinci dereceden Mecîdî nişanı almayı başarır:

Hidiv-i Mısır müteveffa fehâmetlü paşa hazretlerinin damatları devletlü Mansur Paşa hazretlerine birinci dereceden ve Tunuslu saadetlü Mahmut Paşa'ya dahi ikinci dereceden bir rif'at-i nişan-ı Zişan-ı Mecidi ihsan buyurulmuş olduğundan... (COA, İ.MTZ.(05)TAL. / 3 – 189, H-11.05.1288, 29 Temmuz 1871).

Mecîdî nişanı, Sultan Abdülmecid'e nispetle bu adı alan ve halk arasında Mecîdiye nişanı olarak bilinen bir Osmanlı nişanıdır.

Paşa'nın Mülkünü Kullanılmak Üzere Tahsis Etmesi

Paşa'nın Çengelköy-Beylerbeyi taraflarında bir sahilhanesinin, yalısının olduğundan bahsedilmişti. 1877- 1878 Osmanlı Rus- Savaşı sırasında Paşa'nın, İstanbul Sultanahmet civarındaki konağı ile bu yalısını ordunun hizmetinde kullanılmak üzere gönüllü olarak tahsis ettiği anlaşılmaktadır:

Tunuslu Mahmut Paşa hakkında mukaddema İstanbul'da vâki konağını muhâcirin ve mecrûhîne terk eylediği gibi bu kere de Beylerbeyi'nde kâin sahilhanesini hastahane ittihaz olunmak üzere tahsis ettiği ... (COA, DH.MKT. / 1320-83, H-26.09.1294, 4 Ekim 1877).

Paşa, böylelikle bu iki mülkünü "muhacirin ve mecrûhîne" tahsis etmiş olur. Beylerbeyi'ndeki sahilhaneyi ise hastane olarak kullanılması için tahsis etmiştir. Tunuslu Mahmut Paşa, 1879 senesinde vefat edecektir. 1879'da daha önce bir müddet muhacirlerin iskân edildiği Dersaadet'teki, Sultanahmet'teki konak ve Beylerbeyi'ndeki sahilhane tahliye edilecek, anahtarı ise Paşa'nın adamı Murat Ağa'ya teslim edilecektir (COA, HR.TH. / 30-58, M-24.03.1879). Anahtarın teslim edilmesinden Paşa'nın, bu mülkleri bağışlamayıp tahsis ettiği anlaşılır.

Paşa'nın Mirası Meselesi

Vefatından sonra Paşa'nın adı, arşiv belgelerinde hep terekisiyle / mirasıyla birlikte anılacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi Paşa, aynı zamanda Fransa vatandaşdır ve bu durum Osmanlı Devleti'nin aklını karıştırmaktadır. Dolayısıyla, Fransa ile Osmanlı arasında konu hakkında yazışmalar başlar. Hariciye Nezareti Tercüme Odası ise gelen yazıları tercüme ederek konuya açıklık getirmeye çalışır (COA, HR.TO. / 365-24, 05.05.1880).

İşin içine şeyhülislamlık makamı dahi girmiştir. Paşadan kalan miras bir dava konusu olmuş ve bu davaya müdahaleye Meşihat'ın müdahaleye hakkı olup olmadığı tartışılır olmuştur. Babîâli, Meşihat yoluyla Paşa'nın eski bağışlarını da gündeme getirerek duruma müdahale etmeye çalışır. Tunuslu Mahmut Paşa'nın Fransa'da da mirası vardır ve bu konu Fransız mahkemelerinde görüşülmektedir. Konu hakkında Fransa Sefareti'nden gelen önergeler şeyhülislamlık makamına iletilir:

Mahmut Paşa bin İyâd'ın terekesi Fransız olduğu ve zaten ise Fransız muhâkemesinde ve tespit bulunduğu cihetle... (COA, HR.TO. / 366-54, 21 Kasım 1882).

Mahmut Paşa, Fransa'da bulunduğu sıralarda Paris'te çok sayıda mülk satın almıştır. Bu mülklerin arasında, oteller hatta tarihi bir şato bile yer almaktadır. Adil Baktıaya'nın verdiği bilgiye göre, bugün

hâlen Paris'te Paşa'nın adını taşıyan bir pasaj ve sokak bulunmaktadır. Tunuslu Mahmut Paşa'nın ünlü ressam Delacroix tarafından bir portresinin de yapıldığı bilinenler arasındadır (Baktıaya, 2016: 15). Bu gibi mülkler, Paşa'nın ölümünün ardından söz konusu olmuştur. Ancak, tüm bunların yanı sıra, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Paşa'nın, Paris'te bıraktığı bir eşi de bulunmaktadır. Arşivde "Helen Azize Nuriye Hanım" olarak geçen hanımefendinin, aslen Fransız olduğu isminden anlaşılır. Kendisinin Dersaadet'te Sultanahmet civarında sahibi olduğu bir hane vardır. Bu hane, yukarıda adı geçen, Paşa tarafından savaş zamanında muhacirlerin ve yaralıların kullanımına sunulan, savaştan sonra ise tahliye edilerek Paşa'nın adamı Murat Ağa'ya anahtarı teslim edilen hane olmalıdır. Bu evin, Paşa'nın ölümünün ardından Fransa'da bulunan eşine geçtiği anlaşılmaktadır. Helen Hanım, bu evi kiraya vermek istemektedir. Dersaadet'te Vaniköyü'nde oturan İbrahim Paşazade Mehmet Ali Bey'e bir vekâletname vermiştir. Bu vekâletnamenin Türkçesi arşivde yer almaktadır:

Müteveffa Mahmut bin İyâd'ın zevce-i metrukesi olup Paris'te 'Şanzelize' Caddesi'nde doksan dokuz numaralı hanede sakin bulunan 'Helen Azize Nuriye' Hanım... (COA, HR.TO. / 559-39, 1882).

Dersaadet'te Sultanahmet civarında yer alan bu konak, 1883 senesinde bir kez daha belgelere yansyacaktı; çünkü bu sefer Tunuslu Mahmut Paşa'nın konağına Kız Sanayi Mektebi'nin taşınması istenmektedir:

Bîvâvegân etfâl-i inâsın tahsil-i hizmet ve marifet eylemesi zımında mukaddema Yedikule'de küşâd edilmiş olan mektebin muvakkaten münasebetsizliği hasebiyle cemiyetine killet geldiğinden maada idaresi dahi kesb-i müşkilât eylediğinden vaktiyle bu mektebe sermaye vaz' u tahsis ederek idaresi talebelerin... (COA, İ.DH./ 881-70247, H-08.06.1300, 16 Nisan 1883).

Belgede, daha önce Yedikule'de açılmış olan bu mektebin mevki olarak münasebetsizliğine değinilir. Bunun yanı sıra mektebin öğrenci nüfusu da çoğalmıştır. Dolayısıyla, okulun idaresi zorlaşmaktadır. Bu sebeple, mektep açısından daha elverişli olduğu düşünülen Tunuslu Mahmut Paşa'nın konağına nakli düşünülmektedir. Anlaşıldığı kadarı ile konak, devlet tarafından okul için kiralanmak istenir. Bu belge ile bu konuda padişahın izin alınmaya çalışılır.

Paşa'nın ardında bıraktığı miras konusu büyüyükere karışık bir hâl alır. Arşivde yer alan bir belgeden, İngiltere vatandaşlığı da bulunan ve Tunus'ta ikamet eden Hamit Paşa isimli bir kişinin ve arkadaşlarının da Mahmut Paşa'nın mirası hakkında dava açtıkları ortaya çıkar (COA, HR.TO/ 206-81, 6 Eylül 1883). Konu hakkında Fransa Sefareti baştercümanının yazdığı belgeden anlaşıldığı üzere, bu davaya Anadolu Kazaskerliğinin müdahale etmemesi hakkında Sadaret'e bir mektup yazılmıştır.

Çamlıca'daki Köşk ve Arazi ile Paşa'nın Çocukları, Damatları

Tunuslu Mahmut Paşa'nın Çamlıca'daki köşkü 26 Mart 1881'de, üç bekçiye rağmen hırsızlar tarafından soyulur. Bekçi İbrahim, Nikola ve Olimpa'nın sözlü ifadelerinin Fransızcaları arşivde yer alır (COA, HR.TO./ 558-116, 26 Mart 1881).

1879 senesinde vefat eden Tunuslu Mahmut Paşa'nın miras davaları devam ederken diğer taraftan bu miras, bir şekilde hesapsızca tükenmektedir. 1880'li yılların ortalarında Tunuslu ailesi, korularındaki ağaçları dahi satmak mecburiyetinde kalacaklardır. Varisler, Tunuslu Mahmut Paşa'nın ölümünden sadece altı sene sonra servetlerini tüketip korularındaki ağaçlardan medet umacaklardır (Kılıçkaya, 2019: 278-287). Kısacası, Tunuslu Mahmut Paşa'nın ölümünün ardından geçen yirmi yıla yakın sürede servetin önemli bir kısmı erimiştir (Baktıaya, 2016: 47).

Kızı Emine Hanım ve Damadı Hüseyin Bey

Arşivlerde yer alan bir başka belge ise Paşa'nın damadı ve kızıyla ilgilidir:

Mukaddema nezaret-i aliyyelerinden bilihtiyaren familyasıyla beraber Bursa'ya gönderilmiş olan Tunuslu müteveffa Mahmut Paşa damadı Hüseyin Bey'in zevcesi Emine Hanım'ın orada zarurete duçar olduklarından Paris'te ve Tunus'ta bulunan emlakına ait bazı hususu tasvir etmek ve dört beş ay zarfında avdet eylemek üzere... (COA, DH.MKT. /1518-104, H- 24.10.1305, 4 Temmuz 1888).

Paşa'nın "Emine" adında bir kızı bulunmaktadır ve kendisi Hüseyin Bey isimli bir kişiyle evlidir. Hüseyin Bey, yukarıda da ismi geçen ve Tunuslu Mahmut Paşa'nın korusunun civarında arsası bulunan II. Mahmut'un üçüncü ikbali Tiryal Hanım'ın yakınlarından. Hüseyin Bey ve eşi, daha önce devlet tarafından ailesiyle birlikte Bursa'ya sürülmüştür. Yıl, 1888'dir. Paşa'nın ölümünün ardında neredeyse

on sene geçmiştir. Tunuslu Mahmut Paşa'nın kızı, ailesiyle birlikte ekonomik açıdan güçlük çekmektedir. Bu yüzden, Paris ve Tunus'ta bulunan mülkleriyle ilgili işlem yapmak isterler, ancak Bursa'dadırlar ve tüm bunları yapabilmek için Paris ve Tunus'a gitmeleri icap eder. Konu hakkında Zabtiye Nezaretinin görüşü alınmıştır. Belgede, Hüseyin Bey ve eşinin gönderildikleri Bursa'da "zarurete duçar" olduklarından bahsedilir. Üstelik Paris ve Tunus'taki mülkler için de hukuki işlemlerin onlar tarafından takibi gerekmektedir. Bu konuda, Hüseyin Bey'in bir arzuhâl verdiği anlaşılır. İzin isteyen Hüseyin Bey'in talebi Sadaret'e de iletilmiştir (COA, DH.MKT, / 1526-61, H-20.11.1305, 29 Temmuz 1888).

Bir başka belgede ise Tunuslu Mahmut Paşa'nın damadı Hüseyin Bey'in padişaha ve Mabeyn-i Hümayûn Başkitabetine yazdığı arzuhâl görülmektedir (COA, Y..PRK.AZJ. / 20- 49, 11 Teşrinievvel 1307, 23 Ekim 1891). Bu arzuhâlde Hüseyin Bey, kendisinin kötü niyetli kimseler yüzünden, soru sorulmaksızın ve cevap alınmaksızın Bursa iline sürüldüğünden bahseder. Kendisi, çoluk çocuğuyla beraber altı buçuk senedir bu şehirde yaşamaktadır ve bir aylığı dahi yoktur. İfadesine göre, sokak ortasında kalmıştır. Bu altı buçuk sene zarfında, mazlumiyet ve mağduriyet içinde yaşamıştır.

Yukarıda, Hüseyin Bey'in Tunus ve Paris'e gidip mirasla ilgili hukuki işlemleri takip edebilmek adına izin istediği görülmüştü. Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu izin verilmiş ve aile, önce Tunus'a, oradan da Paris'e gitmiştir. Hüseyin Bey, padişaha ve Mabeyn-i Hümayûn Başkitabetine yazdığı bu arzuhâlleri Paris'te ikamet ettikleri bir otelden yazmaktadır. Eşi Emine Hanım'ın babasından kendisine intikal eden miras ise davalık durumdadır ve hukuki süreç devam etmektedir. Emine Hanım'ın hakkı olan meblağı alabilmesi için ise haylice bir zamana ihtiyaç vardır. Hâlbuki Hüseyin Bey ve ailesi, "kırk paraya" muhtaç bir şekilde yaşamlarını sürdürmektedirler ve zaruret içinde bulunmaktadırlar. Emine Hanım, miras davasını halledebilmek için Hüseyin Bey ile birlikte Paris'e gidebilmiştir ve mahkemeye müracaatını da yapmıştır. Ancak o da üç çocuğuyla beraber orada perişan bir hâldedir. Hüseyin Bey, padişah II. Abdülhamit'e bu durumunu anlattıktan sonra, uygun görülen bir maaşla memuriyete atanmak istediğini dile getirir. Arzuhâlin sonunda ise ismini şöyle yazar:

Mağfure Tiryal Hanım Mensubatından Tunuslu Mahmut Paşa Kullarının Damadı Köleleri Hüseyin.

Bu imzadan, Hüseyin Bey'in yukarıda da adı geçen II. Mahmut'un üçüncü ikbali Tiryal Hanımefendi'nin yakınlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Tiryal Hanımefendi'nin Tunuslu Bağ'ının civarında bir arazisinin bulunduğu da yukarıda belirtilmiştir.

Hüseyin Bey, Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine de bir arzuhâl yazmıştır. Arşivde aynı numarada kayıtlı olan bu arzuhâlde de cezalarını görmüş birkaç zalim ve gaddarın yüzünden Bursa vilayetine sürüldüğünü belirtir:

Devletlü efendim hazretleri aczleri ceza-yı sezalarını görmüş birkaç zalim ve gaddarın zulm ve gadriyle Bursa vilayetine nefy olunduğum esnada Paris'te ve Tunus'ta bulunancedd-i hukukumuz ötekinin berikinin elinde mahvolmuş olduğu cihetle... (COA, Y..PRK.AZJ. / 20- 49, 11 Teşrinievvel 1307, 23 Ekim 1891).

Paris'te ve Tunus'ta bulunan, Tunuslu Mahmut Paşa'dan kalan kimi emlak ise kendi ifadesine göre ötekinin berikinin elinde mahvolmuştur. Bu yüzden, önce Tunus'a sonra da Paris'e gidilip konu hakkında mahkemeye başvurulmuştur. Ancak tüm bunlar sırasında parasızlık bu aileyi mahvetmiştir. Hukuki süreç devam ettiğinden Paşa'dan kalan ve hakları olan mirası elde edebilmeleri için beklemek zorundadırlar. Hüseyin Bey, maaşlı bir iş talebini bu arzuhâlde de yineler ve imzasını şöyle atar:

Üçüncü İkbali Tiryal Hanım Merhumenin Mensubatından Tunuslu Mahmut Paşa Damadı Kulları Hüseyin.

Tüm bu arzuhâllerin sonunda, bakıldığında kendisinin Kantar İdaresi Müfettişi olarak İstanbul'a tayin edildiği görülmektedir:

Kızlarından Emine Hanım, Bursa'da sürgün olan kocası Hüseyin Bey ile birlikte babasının İstanbul ve Paris'teki mal varlığını ayrıntılı bir şekilde araştırmıştı. Hüseyin Bey'in eşi ile birlikte miras işlerini takip edebilmesi için önce sürgün cezası kaldırılmış, sonra da Kantar İdaresi Müfettişi olarak İstanbul'a tayini yapılmıştı (Bilgili, 2013: 175).

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu ailenin bir süre başı miras ve borç meseleleriyle derde girecektir. Emine Hanım ve Hüseyin Bey'in Paris'te ikamet eden kızları için borç ihbarnamesi düzenlenecek fakat aile, bu borcu kabul etmeyecektir (COA, HR.UHM. / 79-22, TARİHSİZ).

Temmuz 1899 tarihli iki belgede ise Tunuslu Mahmut Paşa'nın damadı olup yazdığı arzuhâllerden sonra Kantar İdaresi Müfettişi olan Hüseyin Bey'in ismi bir daha geçer (COA, BEO/ 1332-99899, H-

22.02.1317, 2 Temmuz 1899. / DH.MKT. / 2223-35, H-10.03.1317, 19 Temmuz 1899). Tunuslu Mahmut Paşa'nın mirası nedeniyle Tunus, Cezayir ve Paris mahkemelerinde davalar devam etmektedir. Hüseyin Bey'e, davalarda bulunabilmesi için izin verilir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla izin müddeti altı aydır.

Kızı Hayriye Hanım ve Damadı Ali Nuri Bey

Tunuslu Mahmut Paşa'nın bir diğer kızı ise yukarıda da ismi geçen Hayriye Hanım'dır. 1873'te İstanbul'da doğup 1944'te vefat eden Hayriye Hanım, aslen Tunuslu olan bu aileye mensuptur. Kendisi hakkında arşiv belgelerinde yer alan en eski belge ise 5 Ağustos 1892 tarihlidir. Babasından miras kalan Çamlıca'daki bir araziden kendisinin mirastaki hakkı oranındaki bir arsayı hayır işi olsun diye Darülaceze'ye bağışlamak ister. Bu arsayı bağışlamaya hazır olduğunu ifade ederek başvuru yapan Hayriye Hanım, zenginliğinden bu hayrı yapabilmektedir (Baktıaya, 2016: 11-12). Belgeden anlaşıldığına göre, eğer darülaceze başka bir mahalde yapılmak istenirse o zaman Hayriye Hanım, zikredilen arsanın yarısının devletçe kabul edilmesini rica eder:

Pederi Tunuslu müteveffa Mahmut Paşa'dan veresesine intikal Çamlıca'da vâki arazisinde hissesine isabet eden arsaya darülaceze inşa olunmak üzere... (COA, DH.MKT. / 1982 – 111, H-11.01.1310, 5 Ağustos 1892).

Hayriye Hanım, bu hayrı nedeniyle sadrazamdan “Üçüncü Rütbeden Şefkat Nişanı” alacaktır:

Devletlü efendim hazretleri pederi Tunuslu müteveffa Mahmut İyâd Paşa'dan intikal eden Çamlıca'da vâki arazisinden hissesine isabet eden arsayı darülaceze inşa olunmak üzere bir hizmet-i müfthire olarak terk ve teberru edeceğine ve darülacezenin başka bir mahalle inşası kararlaştırılmış olduğu hâlde menfaatinde istimal olunmak üzere mezkur arsanın nısfının kabulü istid'âsına dâir müteveffa-yı mumaileyhin kerimelerinden Hayriye Hanım tarafından verilen varakanın gönderildiğini şamil Dahiliye Nezaret-i Celilesinin tezkeresi ahz u takdim kılınmış olmakla zikir olunan arsanın kabulü... (COA, Y..A...RES. / 60- 14, H-25.01.1310, 19 Ağustos 1892).

Devlet, zikrolunan arsayı kabul etmiş ve bunun için kendisine nişan uygun görülmüştür. Hayriye Hanım, bu tarihlerde Ali Nuri Bey ile evlidir:

Theodor Herzl'in ifadesiyle bir 'Osmanlı Vikingi' olan İsveç kökenli Gustaf Noring, 1879 yılında İstanbul'a gelerek Müslüman olmuş ve Ali Nuri ismini almıştı. Osmanlı Hariciyesinde göreve başlayan Ali Nuri, çeşitli diplomatik görevlerden sonra Rotterdam Başkonsolosluğuna kadar yükselmişti. Rotterdam Başkonsolosu iken Paris Sefiri Münir Bey'in Babıâliye göndermiş olduğu telgraf dikkate alınarak Ali Nuri Bey'in Davul (Daoul) adlı bir gazete çıkardığı gerekçesiyle cinayetle ithamına ardından da müebbet hapsine karar verilmişti. Bunun üzerine Ali Nuri, II. Abdülhamid'e karşı hiciv nitelikli yayınlar yaparak muhalefet etmişti. Osmanlı Hariciyesi ve temsilcilikleri, Ali Nuri'nin ve eşi Hayriye Hanım'ın Avrupa'daki faaliyetlerini engellemek ve II. Abdülhamid'i hicveden gazetenin yayınlarını sonlandırmak için Avrupa ülkeleri nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Fakat bu girişimler neticesinde olumlu bir sonuç alınmadığı gibi zaman zaman Osmanlı diplomatlarının zor durumda kalmalarına yol açmıştı (Küçük, 2018: 109).

Babası Tunuslu Mahmut Paşa'yı kaybettiğinde henüz beş altı yaşlarında bir çocuktur. Kendisinden on iki yaş büyük Ali Nuri Bey ile 1889 senesinde evlendiği tahmin edilmektedir:

Ali Nuri açısından bakıldığında Hayriye Hanım'la evliliği Hariciyede artık kıdemli sayılabileceği yıllara denk gelmektedir. Doğrusu, geleceği çok parlak görünmektedir. Çok sayıda yabancı dil bilen, Avrupa'yı iyi tanıyan, üst düzey bürokratlarla tanışıklığı sonrasında Müslüman olup Hariciye kadrosuna alınmış, çeşitli görevlerde tecrübe kazanmıştır ve şimdi de çok iyi bir aileden bir kadınla evlenmiştir (Baktıaya, 2016: 45-46).

3 Nisan 1894 tarihli bir belgede Hayriye Hanım'ın eşi Ali Nuri Bey'in ismi şöyle geçer:

Çamlıca'da uhde-i tasarrufunda bulunan köşkün Üsküdar mutasarrıfı saadetlü Sabri Efendi hazretleri tarafından verilen emir üzerine mühtedi Ali Nuri Efendi ile polisler tarafından kapıları şikest edilerek cebren derununa duhul ile tahribine sebep verildiğinden bahisle bu yüzden hâle olan zarar ve ziyanlarının tazmini ve mezkur köşkün tahliyesi istid'âsıyla bazı ifadeyi hâvi Tunuslu müteveffa Mahmut Paşa halilesi Gülfem ve kerimleri Sabiha ve Celile Hanımlar tarafından verilen arzuhâl leffen nazar-ı atufiyelerine irsal

kılınmış olmağla bi'l-tahkik iktizasında ifasına himmet olunması... (COA, BEO / 380-28492, H-27.09.1311, 3 Nisan 1894).

Çamlıca'daki Tunuslu Mahmut Paşa köşkünün kapısı, Üsküdar Mutasarrıfı Sabri Efendi tarafından verilen emir üzerine "mühtedi Ali Nuri Efendi ile polisler tarafından" kırılmıştır. Kapı kırılmak suretiyle köşkün içine girilmiş ve köşk tahrip edilmiştir. Bu yüzden hasıl olan ziyan ve zararın tazmini Tunuslu Mahmut Paşa'nın eşi Gülfem Hanım ve kızları Sabiha ve Celile Hanımlar tarafından talep edilmektedir. Konuya dair bu hanımlar tarafından yazılan arzuhâl belgeye eklenmiştir.

Hayriye Hanım'ın eşi Ali Nuri Efendi'nin adı, Tunuslu Mahmut Paşa'nın damadı sıfatıyla 26 Eylül 1898 tarihli bir belgede görülür. Kendisi belgede aynı zamanda Kefe sabık şebenderi, konsolosu olarak da tanıtılır (COA, DH.MKT. / 2110-77, H-10.05.1316, 26 Eylül 1898). Kendisinin 1892 senesinde Kefe şebenderliğine getirildiği bilinmektedir. Ancak sonrasında işler umduğu gibi gitmeyecektir:

Ali Nuri, Kefe Şebenderliği sırasında her nasılsa Petersburg'daki Osmanlı elçisinin takdirini kazanamamış, daha büyük ihtimalle elçinin gözünden düşmüştür. Buna sebep olan olayın ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu, belgelerin araştırmacıya ancak belirsiz bir şeyler çılattığı gizemli bir olaydır. Ali Nuri'nin çok sonraları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde, sicil kaydını düzelttirmek üzere yaptığı bir başvuruda sarf ettiği sözlere bakılırsa siciline olumsuz ifadelerin yazılmasına sebep olacak olan bu olay, içeriği tam olarak anlaşılamayan bir fotoğrafla ilgilidir (Baktıaya, 2016: 46).

Bu belgede Ali Nuri Bey, zaruret ve sefalet içinde bulunduğunu, hamile olan eşi Hayriye Hanım'ı Tunus ya da İsveç'e götürmek istediğini, bunun için de kendisine pasaport verilmesini talep eder. Üstelik bir şikâyeti de vardır. Kendisi bir memuriyette istihdam edilmek istediği hâlde, Memuriyet-i Mülkiye Komisyonu bu duruma muhalefet etmiş, bu yüzden sefalet ve zaruret içinde kalmışlardır. Dolayısıyla hamile olan eşini ya Tunus'taki akrabalarının yanına ya da İsveç'e kendi annesinin yanına götürmek istemektedir. Bu sebeple pasaport talebinde bulunur.

Tarihler 5 Kasım 1900'ü gösterdiğinde Çamlıca'daki köşk ve arazinin Hazine-i Hassa tarafından satın alınmasına dair emrin verildiği görülür. Hayriye Hanım'ın çabaları sonuçsuz kalmıştır. Köşk, Hazine-i Hassa / Osmanlı padişahının şahsî gider ve gelirlerini idare eden teşkilat tarafından satın alınmıştır. Bu yüzden de köşk ve arazinin birikmiş vergi borcu da affedilmiştir:

Tunuslu merhum Mahmut Paşa'nın Çamlıca'da kâin olup Hazine-i Hassa-i Şahanece mübayaası emr ü ferman buyurulmuş olan köşkün ve bağın müterakim vergisinin affı şeref-sudur buyurulan idare-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenahi iktiza-yı adliyesinden olmakla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindir (COA, İ.HUS. / 85 – 43, H-12.07.1318, 5 Kasım 1900. / BEO /1576-118133, H-12.07.1318, 5 Kasım 1900).

Bu konu, henüz sonuçlanmadan Hayriye Hanım'ın eşi Ali Nuri Bey hüküm giyer ve İstanbul'a gelemaz olur. Hayriye Hanım, kocasıyla buluşmak üzere ülkeyi terk eder. Böylece Avrupa'daki sürgün hayatı da başlamış olur. 1901 senesinde İstanbul'dan kaçan Hayriye Hanım, bu şehre 1908'de dönebilecektir:

Nitekim 1908'de İstanbul'a döndüğü sırada Çamlıca'daki köşk Hazine-i Hassa'nın mülkiyetindeydi ve Meşrutiyet hükûmetinin kararıyla hükûmete devredilmek üzereydi. Anlaşıldığına göre nasıl olmuşsa köşk vaktiyle devlet tarafından satın alınmış, sonradan da II. Abdülhamit'in oğlu Abdülkadir tarafından devletten satın alınmış, birkaç kere el değiştirmişti. Her nasıl olmuş olursa olsun bunlar kendisinin bilgisi, rızası, onayı dâhilinde olmamıştı ve kendisi de mirasçı olduğu için sonuçta bu satın alma işlemleri tamamıyla yasadışıydı; kendisinin hakları ihlâl edilmişti (Baktıaya, 2016: 145).

İstanbul'a döndüklerinde Hayriye Hanım, eşi Ali Nuri ile birlikte kendi hissesinin de olduğu köşke girmiş ve boş olan köşkün taşlarını sökerek satmaya kalkışmıştır. Durum, köşk bekçileri tarafından ihbar edilmiştir (COA, ZB. / 487-78, R-13.09.1324, 26 Eylül 1908). Bu hareketi nedeniyle Hayriye Hanım'a dava açılmıştır (COA, ZB./ 487-97, R-16.09.1324, 29 Eylül 1908. / ZB. / 487-129, R-26.09.1324, 9 Ekim 1908). Hayriye Hanım'dan köşkte tasarrufu olduğuna dair senet ibraz etmesi istenmektedir. Bu senedi ibraz edemediği hâlde, köşke müdahale edemeyecektir:

Tunuslu Mahmut Paşa veresesinden Hazine-i Hassa-i Şahanece mukaddema iştirâ edilmiş olan Kısıklı havarisindeki köşk ile müstemilatına müteveffa mumaileyhin kerimesi Hayriye Hanım iddiâ-yı tasarruf eylemekte olduğundan ve sened-i hakanî ile tasarruf olunmak... (COA, BEO / 3452-258891, H-18.11.1326, 12 Aralık 1908).

Ancak, Hayriye Hanım köşkte hissesinin bulunduğunu iddiaya devam eder ve hissesinin bedeli verilmedikçe de köşkten çıkmayacağını ifade eder:

Üsküdar'da Sarıkaya'daki köşke tecavüz vuku bulmadığına Hazine-i Hassa-i Şahanece mübayaa olunan Tunuslu köşklerinden birinden bazı mermer taşların satılmasına teşebbüs edildiği zabıtaca haber alındığından men' olunmasına dair Şehremaneti aliyyesine ve Tunuslu Mahmut Paşa veresesinden Hayriye Hanım mezkur köşkte hissesi bulunduğunu iddia ve hissesi bedeli verilmediği köşkten çıkmayacağı gibi oradaki hisse-i vereseyi satmaktan vazgeçmeyeceğini ifade etmekte... (COA, DH.MKT. / 2691-45, H-30.11.1326 24 Aralık 1908)

Nihayetinde bu, Hayriye Hanım'ın da hak sahibi olduğu bir köşktü. Gelen bekçilerle de tartışmış, hakaretler etmişti. Sonuçta Hayriye Hanım mahkemeye verilmiş, konağa verdiği zararı tazmin etmesi istenmişti. Oysa Hayriye Hanım hâlen konağın kendisine ait olduğunu iddia etmekteydi. Bu köşk ile müstemilatı babasından varislerine kalmıştı, kendisi de elinde tapu olmasa da annesinin uzun zamandan beri ikamet etmekte olduğu bu köşkün varislerinden biri olarak hak sahibiydi. Hayriye Hanım söylediklerini kanıtlayan belgeleri yetkililere göstermişti. Böylece köşkü tahrip etmek ve enkazını çalmaktan dolayı hakkında açılan dava, bu durumun incelenmesi için askıya alındı. Duruma bakılacak olursa Hayriye Hanım'ın hareketini engelleyecek yasal bir yaptırım yoktu. Ancak yasal durum berraklaşana kadar köşke müdahalesinin mahkeme kararıyla engellenmesinin sağlanması için Üsküdar Kaymakamlığına talimat verildi (Baktıaya, 2016: 145).

Üstelik belgelerin söylediğine göre Hayriye Hanım, köşkteki tahribatı tek başına gerçekleştirmemiştir. Eşi Ali Nuri Bey ve annesiyle birlikte bu işe kalkışmıştır. Bu yüzden de Üsküdar Bidayet Mahkemesine müracaat olunmuştur:

Tunuslu Mahmut Paşa merhumun veresesinden Hazine-i Hass-i Şahanece mukaddema iştirâ edilmiş olan Kısıklı civarındaki köşkün bir hissesi müşarüleyhin kerimesi Hayriye Hanım iddia-yı tasarruf ve zevç ü validesiyle birlikte taharriyata kıyam eylesinden dolayı Üsküdar bidayet mahkemesine müracaat olunmuş... (COA, BEO/ 3461-259510, H-02.12.1326 26 Aralık 1908).

Mahkeme sonuçlanana kadar ise köşke müdahale edilmesi engellenmiştir.⁶ Ancak zaman geçmekte ve köşkün bir diğer sahibi olan II. Abdülhamit'in oğlu Abdülkadir Efendi köşkte çeşitli inşaat ve tamiratlar yapmak istemektedir (COA, ZB./ 353 – 90, R-20.04.1325, 3 Mayıs 1909).

Tarihler Mayıs 1909'u göstermektedir ve Hayriye Hanım ile Şehzade Abdülkadir Efendi arasındaki dava hâlâ sonuçlanmamıştır (COA, ZB/ 395-68, R-21.04.1325, 4 Mayıs 1909. / DH.MKT. / 2815-39, H-26.04.1327, 17 Mayıs 1909. ZB/ 395-93, R-30.05.1325,12 Haziran 1909). Bekir Bilgili, Şehzâde Burhaneddin Efendi'nin Tunuslu ailesinden evlenerek mirasçılar arasına katıldığını belirtmiştir (Bilgili: 2013: 175). Kısacası yazışmalar, 1914 senesine kadar devam eder, dolayısıyla belirsizlik de devam eder:

Belirsizlik devam ederken sonraki sene Hayriye Hanım bir kez daha köşke girip ortalığı kırıp döktüğünde bekçilerin tuttuğu rapor sadrazama kadar uzanan bir yazışma zinciri daha başlatacak, Dahiliye ve Zaptiye Nezaretleri Hayriye Hanım'a karşı önlem almaları için uyarılacaktı. Sonuç olarak Hayriye Hanım köşkü geri alamamış, Ali Nuri ile birlikte Kadıköy'de küçük bir eve yerleşmiş, sürgün yıllarında yaşadığı zorluklar ve trajedilere bir de köşkteki payını kaybetmek eklenmişti (Baktıaya, 2016: 145-146).

Hayriye Hanım, hanedanın Çamlıca merakının kurbanlarından biri olur.

Oğlu Ahmet Bey

Hayriye Hanım'ın kardeşleriyle pek iyi bir ilişkisi yoktur. Miras konuları yüzünden kardeşleriyle, özellikle de kendisinden yirmi altı yaş büyük ağabeyi Ahmet Bey ile arası bir türlü düzelmeyecektir. Hayriye Hanım, ağabeyi Ahmet Bey'in kendisinin mirastaki payını çalmaya kalkıştığını ifade eder. Konuya dair bizzat kendisinin yazdığı ve mührünü de vurduğu bir belge arşivde yer almaktadır:

Devletlü efendim hazretleri çakerleri bundan akdem Dersaadet'te vefat eden Mahmut Paşa bin İyâd Paşa'nın da kerimesi olup pederim merhum müşarüleyhin vefatından sonra

⁶ COA, ZB. / 353 – 17, R-13.12.1324, 26 Aralık 1908. BEO / 3467 – 259994, H-16.12.1326, 9 Ocak 1909. BEO/ 3474-260525, H-27.12.1326, 20 Ocak 1909. BEO/ 3475-260578, H-27.12.1326 20 Ocak 1909. BEO/ 3482-261149, H-09.01.1327, 31 Ocak 1909. ZB. / 332 – 99, R-9 .03.1325, 22 Mart 1909. ZB. / 395-55, R-4 .04.1325,17 Nisan 1909.

terekeşi vaz' edildiği esnada çakerlerine şer'en isabet eden hisse... (COA, HR.TH. / 172-65, M-06.04.1896).

Hayriye Hanım'ın bu belgede anlattığına göre, Mahmut Paşa defnedildikten sonra 1879'da kendisi henüz altı yaşındayken ve her şeyden habersizken büyük ağabeyi Ahmet Bey tarafından ismi özellikle saklanmıştır. Ahmet Bey'in bunu yapmasındaki sebep ise Hayriye Hanım'ın payına düşecek miras hissesinin kendisine kalmasını istemesidir. Hayriye Hanım, bunu yıllar sonra öğrenecek ve bu haksızlığı devlete bildirecektir. Ancak bu sırada Ahmet Bey, Fransa'ya iltica etmiş, sığınmıştır. Daha ağabeyi Paris'teyken onun aleyhine dava açmış ve bu konuda Fransa Sefaretinin kendisine yardımcı olmasını istemiştir. Ağabeyi geri geldiğinde de şikâyetlerine devam edecektir:

Hayriye Hanım, ağabeyi Ahmet'in, kendisinin iş bilmezliğinden yararlanarak kendi payına el koyduğunu iddia etmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki ağabeyi Ahmet Bey kız kardeşini kandırarak mirastaki payından çalmış, sonradan yurt dışına çıkmıştı. Geri döndüğünde artık sağda solda Fransız vatandaşı olduğunu söylüyor, yetkililer üzerinde nüfuz kurmaya çalışıyordu. Hayriye Hanım, ağabeyi geri geldiğinde bunları söyleyerek onu şikâyet etmiş, yetkililerin bu konuda uyarılmasını istemişti (Baktıaya, 2016: 144).

Paşa'nın varisleri arasındaki miras davası hem yurt dışında hem de Osmanlı başkentinde devam ederken 1900 yılına gelindiğinde Hayriye Hanım'ın, kardeşi Ahmet Bey hakkındaki şikâyetleri yetkilileri harekete geçirir. Bu konuda yayımlanan bir irade ile Hayriye Hanım'ın, ağabeyi aleyhine açtığı davaların hızlandırılması emredilmiştir (COA, İ.HUS. / 83 – 84, H-26.04.1318, 23 Ağustos 1900 / BEO / 1539-115351, H-27.04.1318, 24 Ağustos 1900). Ancak, sarayın amacı farklıdır. Çamlıca'daki köşkü satın almaya çoktan karar vermişlerdir ve muhtemelen de bu konuda Ahmet Bey ile anlaşmıştır (Baktıaya, 2016: 144). Ahmet Bey, köşkün padişah tarafından alınmasından sonra sık sık terfi edecek ve rütbesi yükseltilecektir. 1903'te ise Şura-yı Devlet azalığına getirilecektir.⁷ Kısacası, “büyük oğlu Ahmed mirastan büyük pay almış, Şurayı Devlet azası olarak Osmanlı yönetimi ile de iyi geçinmiş ve sık sık Sultan II. Abdülhamid'den nişan almıştı” (Bilgili, 2013: 175).

Oğlu Musa Bey

Hayriye Hanım'ın ağabeyleri ile arasındaki miras sorunları bitmez. Bu sefer de en küçük ağabeyi Üsküdar belediye müdürü Musa Bey ile miras yüzünden arası açılacaktır. Babası öldüğü zaman henüz çocuk yaşta olan Hayriye Hanım, bir şekilde servetten mahrum bırakılmıştır. Ağabeyleri tarafından dolandırılmıştır. Babasının ölümünden sonra ise mal varlığı adeta yağmalanmıştır (Baktıaya, 2016: 47). Musa Bey, babası Tunuslu Mahmut Paşa'dan kalan haneyi padişah adına satmaya çalışmaktadır. Bir diğer ifadeyle saray, Çamlıca'daki köşkü satın almaya karar vermiştir:

Üsküdar belediye müdürü Musa Bey'in nâm-ı hilafetpenahilerine olarak pederinden mevrus hanesini cebren iştirâna çalışıldığı ve müteveffa pederinden terekeşi henüz taksim edilmeyip milyonlarını gasp eden biraderleriyle davası var iken ve bîçare hemşirelerine zevceler muvafakat ederek... (COA, Y..PRK.AZJ. / 40 – 63, H-24.02.1316, 14 Temmuz 1898).

Hayriye Hanım, bu sefer yazdığı arzuhâlde ise Musa Bey'den şikâyet etmektedir. Henüz pederinin terekesi taksim edilmemişken ve milyonlarını gasp edip Fransa'ya kaçan ağabeyi Ahmet Bey ile davası bitmemişken böyle bir şeyin başına gelmesi Hayriye Hanım'ı şaşırır ve duygularını belgede çok net ifade eder. Üstelik bu satışa Hayriye Hanım'ın kız kardeşlerinin eşleri de muvafakat etmişlerdir. Bu duruma çok sinirlenen Hayriye Hanım, böyle bir haneyi almaya padişahın gerçekten gönlü var ise ne yapacağını da açıklar. Eğer hakkı olan bu hane kendisine ihsan edilirse o zaman, mevzubahis haneyi padişaha vermenin yanı sıra, aynı zamanda “fedâ-yı cân” bile edeceğini belirtir. Yeter ki hakkı olan hane kendisine verilsin. O zaman padişah için her şeyi yapmaya hazır olacaktır.

Oğlu Tahir Bey

Tüm bunlar yaşanırken Tunuslu ailesinden bir başka isim belgelerde yer alır. Hayriye Hanım'ın ortanca ağabeyi ise Tahir Bey'dir. Tahir Bey, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Rukiye Hanım ile evlenecektir:

⁷COA, İ.TAL. / 242 – 36, H-23.10.1318, 13 Şubat 1901/ İ.TAL. / 269 – 22, 6 Ocak 1902, H-26.09.1319, İ.TAL. / 279 – 31, H-13.03.1320, 20 Haziran 1902. / İ.TAL. / 291 – 75, H-09.09.1320, 10 Aralık 1902, İ.DH./ 1415-45, H-14.08.1321, 7 Eylül 1903/ BEO/ 2212-165870, H-15.08.1321, 6 Kasım 1903.

İkinci oğlu Tahir; Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'ya damat olmuş ve onun peşinden giderek Sultan II. Abdülhamid'e muhalif olmuştu (Bilgili, 2013: 175).

Bu evlilikten Adil bin İyâd ile Ahmet Reşid bin İyâd dünyaya gelmiştir. Mehmet Mermi Haskan'ın verdiği bilgiye göre Reşit Bey 1912 senesinde Yalova Kaplıcaları'nı Fransız sermayesi ile ihya etmiştir (Haskan, 2001: 1443). Şirketin İstanbul'da Eski Reji Hamı'nda olduğu bilinmektedir (COA, HR.UHM./155-8, TARİHSİZ). Şirket kırk sekiz sene müddet ve iki milyon yüz elli bin frank sermaye ile kurulmuştur. Adı ise "Koru ve Yalova Hamamları Osmanî Anonim Şirketi"dir:

Merkezi Dersaadet'te olarak kırk sekiz sene müddet ve iki milyon yüz elli bin frank sermaye ile 'Koru ve Yalova Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi' nizamname-i dahilisi ile ticaret ve ziraat tezkiresi (COA, A.}DVN.MKL. / 53 – 21, H-03.08.1330, 13 Kasım 1912).

başlığıyla arşivde tezkiresi de yer almaktadır.

Kızı Sabiha Hanım

Aradan yıllar geçer, Cumhuriyet ilan edilir ve Tunuslu Mahmut Paşa'nın kızlarından Sabiha Hanım'ın adı arşivde görülür. Fransa vatandaşı olan Sabiha Hanım, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Feridun bin İsmail Bey ile evlenmiştir. Kanuna göre, kendisinin Türk vatandaşı olması mümkündür. Bu durum, Fransa mümessilliğine bildirilir:

Fransa tebaasından Tunuslu Mahmut Paşa kerimesi Sabiha Hanım'ın Türkiye tebaasından Feridun Bey bin İsmail Bey ile akd-i izdivaç etmesi 11 Kanunusani 1284 tarihli tabiiyyet kanunumuza nazaran... (COA, HR.İM. / 87 - 87, M-05.11.1923).

Köşkün Akabeti

1912 senesinde köşkle ilgili bir belge daha görülür. Belgeye göre, Çamlıca'da yer alıp şehzadeler için satın alınan bu köşk, Rumeli'den gelen muhacirler için tahsis edilmiştir. Belgede yazdığına göre, Rumeli'den peyderpey gelmekte olan ve açıkta, perişan bir hâlde bulunan muhacirlerin iskânı ile sefaletten kurtulmaları için, şu anda Anadolu Kazaskerliği elinde bulunan bu köşkün muhacirlere verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum Muhaciriye Komisyonu tarafından münasip görülmüştür:

Rumeli'den peyderpey gelmekte olan açıkta ve perişan bir hâlde bulunan muhâcir'inin iskânlarıyla sefaletten tahlisleri için ittihaz olunan tedabir-i celilesinden olarak Çamlıca'da Valide Bağı'nın altında... (COA, BEO/ 4122-309116, H-01.01.1331. 11 Aralık 1912).

1914 senesinde, köşkün Maliye'ye intikal ettiği anlaşılır (COA, İ.DUİT / 4 – 69, H-20.06.1332, 16 Mayıs 1914). Daha sonra, bu meşhur köşkün 1926 senesinde ise yandığı bilinmektedir (Haskan, 2001: 1442).

Tunuslu Mahmut Paşa Camisi

Arşiv belgelerinde yer alan ve başka hiçbir yerde bilgiye ulaşamadığımız bir diğer konu ise Sultanahmet'teki Tunuslu Mahmut Paşa Camisi'dir. 10 Temmuz 1889 tarihli bir belgede, Paşa'nın adını taşıyan bir camiden bahsedilir:

On bir seneden beri Sultanahmet'te Tunuslu Mahmut Paşa cami-yi şerifi derununda vaki bir odada ikamet etmekte iken bu kere cami-yi şerif mezbur imamı tarafından çocuğuyla beraber ihraca teşebbüs olunduğundan... (COA, DH.MKT / 1636-41, H-12.11.1306, 10 Temmuz 1889).

Bu caminin avlusunda bir oda vardır ve bu odada yıllardır Lofça muhacirlerinden Hatice isimli bir hanım kalmaktadır. Ancak caminin imamı tarafından bu odadan atılmak istenir. İşte Hatice Hanım konuya dair şikâyetini bir arzuhâl ile devlete sunmuştur. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu hanım on bir senedir burada oturmaktadır. 1878'de buraya yerleşmiştir. Yukarıda savaş zamanında Paşa'nın Sultanahmet'teki konağını muhacirler için açtığına değinilmişti. Ancak, muhacirler konakta ikamet edeceklerdi, cami avlusunda yer alan bir odada ikamet söz konusu değil idi. Bu belgede ise bir camiden bahsolunmaktadır ve "Tunuslu Mahmut Paşa Cami-i Şerifi" ifadesi geçmektedir. Cami imamının, bu kadını çocuğuyla beraber dışarı atmak isteği belgeden anlaşılır. Hatice Hanım ise çareyi Sadaret makamına dilekçe yazmakta bulur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti bünyesinde görev yapmış ve ünlenmiş Tunuslular düşünüldüğünde ilk akla gelen isim Tunuslu Hayrettin Paşa olmaktadır. Hayrettin Paşa ve onun yaptığı önemli hizmetler bilinir fakat Hayrettin Paşa'nın Tunus'taki ilk görevinin ne olduğu genellikle göz ardı edilir. Hâlbuki ünlü Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Tunus'taki ilk görevi Tunuslu Mahmut Paşa davasıdır. Hayrettin Paşa'nın, bir "hırsız" olarak nitelediği Mahmut Paşa'nın meselesi, 1853 ve 1857 yılları arasında Tunus temsilcisi olarak Paris'te bulunan Hayrettin Paşa'yı çok uğraştırmıştır. Hayrettin Paşa'nın bu kadar yakından ilgilendiği Tunuslu Mahmut Paşa ve ailesi hakkındaki araştırmalar ise sınırlıdır. Mahmut Paşa'nın kızlarından Hayriye Hanım üzerine bir kitap yayımlayan Adil Baktıaya'nın dışında, bu aileyle ilgilenen pek olmamıştır. Paşa ve ailesi hakkındaki bilgiler arşivde saklı hâldedir. Bu araştırma ile fazla ayrıntıya girmeden, genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin arşivinde Tunuslu Mahmut Paşa ve ailesinin nasıl yer aldığına değinilmiştir.

III. Napolyon gibi bir hamisi bulunan Paşa, olağanüstü servetiyle İstanbul'a gelmiş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Sultanahmet, Üsküdar gibi semtlerde mülkler edinen Paşa, girişimciliği ile de ön planda gözüktür. Bir taraftan omnibüs imtiyazı almaya çalışır, diğer taraftan banka kurmak için girişimlerde bulunur. Her ne kadar bu girişimler sonuçsuz kalsa da Paşa'nın servetini bu tip şeyler için de kullanmak istemesi ilgi çekicidir. Tunuslu Mahmut Paşa'nın hareketleri de arşive yansımıştır. Bazen, Padişah II. Mahmut'un üçüncü hanımının sahilhanesine akan suya müdahale ederken bazen de arazisinin içerisinde iki kuyu açarak bu hanımı rahatsız eder. Kimi zaman da arsasının iki tarafında bulunan duvarların üzerine panjur inşa ettirerek Ebniye Nizamnamesi'ne aykırı davranır. Paşa, bu davranışların ardından 1879'da vefat eder.

Ölümünün ardından "bitmez" denen serveti ile arşiv belgelerine konu olur. Çocukları ve hanımları arasındaki miras davaları uzun yazışmalara neden olur. Çocuklarının her biri kendi kafasına göre hareket eder. Sonuçta bu servet bir şekilde heba olur. Son derece sıra dışı bir kişiliğe ve hayata sahip olan Tunuslu Mahmut Paşa ile çocuklarından özellikle Hayriye Hanım daha fazla dikkat ve ilgiyi hak eden şahsiyetlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- COA HR.UHM. / 79-22, Tarihsiz.
COA HR.UHM. / 155-8, Tarihsiz.
COA MVL/ 852-61, H-24.06.1279, 17 Aralık 1862.
COA A.}MKT.MHM. / 337 – 100, H-22.02.1282, 17 Temmuz 1865.
COA, MVL / 878-9 H-10.07.1283 18 Kasım 1866.
COA, A.}MKT.MHM. / 425-36, H-16.07.1285, 2 Kasım 1868.
COA, HR.İD / 236-47, 7 Temmuz 1870.
COA, HR.İD / 236-48, 19 Kasım 1870.
COA, HR.İD / 236-49, 3 Nisan 1871.
COA, ŞD / 675-14, H-29.12.1287, 22 Mart 1871.
COA, İ.MTZ.(05)TAL. / 3 – 189, H-11.05.1288, 29 Temmuz 1871.
COA, ŞD / 2869-36, H-8.09.1289, 9 Kasım 1872.
COA, ŞD / 2397-29, H-27.12.1289, 25 Şubat 1873.
COA, İ.MMS. / 46-1936, H-24.01.1290, 24 Mart 1873.
COA, ŞD/ 2875-4, H. 18.02.1290, 17 Nisan 1873.
COA, A.}MKT.MHM. / 453-68, H-06.03.1290, 4 Mayıs 1873.
COA, DH.MKT. / 1320-83, H-26.09.1294, 4 Ekim 1877.
COA, HR.TH. / 30-58, M-24.03.1879.
COA, HR.TO. / 365-24, 05.05.1880.
COA, HR.TO./ 558-116, 26 Mart 1881.
COA, HR.TO. / 366-54, 21 Kasım 1882.
COA, HR.TO. / 559-39, 1882.
COA, İ.DH./ 881-70247, H- 08.06.1300, 16 Nisan 1883.
COA, HR.TO/ 206-81, 6 Eylül 1883.
COA, DH.MKT. /1518-104, H- 24.10.1305, 4 Temmuz 1888.

- COA, DH.MKT. / 1526-61, H-20.11.1305, 29 Temmuz 1888.
 COA, DH.MKT / 1636-41, H-12.11.1306, 10 Temmuz 1889.
 COA, Y..PRK.AZJ. / 20 - 49, 11 Teşrinievvel 1307, 23 Ekim 1891.
 COA, DH.MKT. / 1982 – 111, H-11.01.1310, 5 Ağustos 1892.
 COA, Y..A...RES. / 60 - 14 , H-25.01.1310, 19 Ağustos 1892
 COA, BEO / 380-28492, H-27.09.1311, 3 Nisan 1894.
 COA, HR.TH. / 172-65, M-06.04.1896
 COA, Y..PRK.AZJ. / 40 – 63, H-24.02.1316, 14 Temmuz 1898.
 COA, DH.MKT. / 2110-77, H-10.05.1316, 26 Eylül 1898.
 COA, BEO/ 1332-99899, H-22.02.1317, 2 Temmuz 1899.
 COA, DH.MKT. / 2223-35, H-10.03.1317, 19 Temmuz 1899.
 COA, PLK.p. / 376-, Sene 1900.
 COA, İ.HUS. / 83 – 84, H-26.04.1318, 23 Ağustos 1900.
 COA, BEO / 1539-115351, H-27.04.1318, 24 Ağustos 1900.
 COA, İ.HUS. / 85 – 43, H-12.07.1318, 5 Kasım 1900.
 COA, BEO / 1576-118133, H-12.07.1318, 5 Kasım 1900.
 COA, İ.TAL. / 242 – 36, H-23.10.1318, 13 Şubat 1901.
 COA, İ.TAL. / 269 – 22, H-26.09.1319, 6 Ocak 1902.
 COA, İ.TAL. / 279 – 31, H-13.03.1320, 20 Haziran 1902.
 COA, İ.TAL. / 291 – 75, H-09.09.1320, 10 Aralık 1902,
 COA, İ.DH./ 1415-45, H-14.08.1321, 7 Eylül 1903.
 COA, BEO/ 2212-165870, H-15.08.1321, 6 Kasım 1903.
 COA, ZB. / 487-78, R-13.09.1324, 26 Eylül 1908.
 COA, ZB./ 487-97, R-16.09.1324, 29 Eylül 1908. /
 COA, ZB. / 487-129, R-26.09.1324, 9 Ekim 1908.
 COA, BEO / 3452-258891, H-18.11.1326, 12 Aralık 1908.
 COA, DH.MKT. / 2691-45, H-30.11.1326 24 Aralık 1908.
 COA, BEO/ 3461-259510, H-02.12.1326 26 Aralık 1908.
 COA, ZB. / 353 – 17, R-13.12.1324, 26 Aralık 1908.
 COA, BEO / 3467 – 259994, H-16.12.1326, 9 Ocak 1909.
 COA, BEO/ 3474-260525, H-27.12.1326, 20 Ocak 1909.
 COA, BEO/ 3475-260578, H-27.12.1326 20 Ocak 1909.
 COA, BEO/ 3482-261149, H-09.01.1327, 31 Ocak 1909.
 COA, ZB. / 332 – 99, R-9.03.1325, 22 Mart 1909.
 COA, ZB. / 395-55, R-4.04.1325,17 Nisan 1909.
 COA, ZB./ 353 – 90, R-20.04.1325, 3 Mayıs 1909.
 COA, ZB/ 395-68, R-21.04.1325, 4 Mayıs 1909.
 COA, DH.MKT. / 2815-39, H-26.04.1327, 17 Mayıs 1909.
 COA, ZB/ 395-93, R-30.05.1325,12 Haziran 1909.
 COA, BEO/ 4122-309116, H-01.01.1331. 11 Aralık 1912.
 COA, İ.DUİT / 4 – 69, H-20.06.1332, 16 Mayıs 1914.
 COA, A.}DVN.MKL. / 53 – 21, H-03.08.1330, 13 Kasım 1912.
 COA, HR.İM. / 87 - 87, M-05.11.1923.

Kitap ve Makaleler

- Baktıaya, A. (2013), “Hayriye Hanım Avrupa ve Amerika’da Gönüllerin Prensesi”, Toplumsal Tarih, No. 237, s.22-28.
 Baktıaya, A. (2016), Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi, H2O Kitap Yay., İstanbul.
 Bilgili, B. (2013), Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi, Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları.
 Ergin, Osman N. (1995), Mecelle-i Umûr-ı Belediye, Cilt 5, İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
 Haskan, Mehmet M. (2001), Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, Cilt 3, Üsküdar Belediyesi Yayınları.
 Kılıçkaya, D. (2015), İlk Dönem Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.

- Kılıçkaya, D. (2019), “Tunuslu Mahmut Paşa’nın Korusunda Geçen Bir Sami Paşazade Sezai Hikâyesi”, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, No. 3 (2), s. 278-287.
- Kılıçkaya, D. (2020), “Bir Osmanlı Eyaletinde Yolsuzluk: Tunuslu Mahmut Paşa’nın Gözünden Kendisi Hakkındaki İddialar”, Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, No. 7, s. 12-25.
- Küçük, E. (2018), “Osmanlı Hariciyesi’nin Muhalif Bir Gazete (Davul) ile Mücadelesi”, OTAM, No. 43, s. 109-140.
- Mümtaz, A. S. (2011), Eski İstanbul Konakları, Kurtuba Kitap.
- Mzali, Muhammed S. ve Pignon, J. (1997), Tunuslu Hayreddin Paşa’nın Hatıraları Açıklamalı Tarihi Belgeler, Çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları.
- Ortabağ, E. (2018), Osmanlı İmparatorluğu’nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

İnternet Yayınları

<https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/saraylar-kasirlar-koskler/47/tunuslu-mahmut-ayad-pasa-kosku/912>, (Erişim Tarihi: 13.01.2022).

Türkiye’de Siyasi Muhalefet ve Demokrasi: Tarihsel Bir Okuma

Cem KOTAN¹

Özet

Demokrasi teorisi açısından muhalefet olgusu, bir toplumda siyaset kurumunun demokratik değerinin anlaşılmasının önemli göstergelerinden kabul edilir. Demokratik teorinin birçok temel ilkesiyle birlikte muhalefet olgusu, çoğulcu ve katılımcı bir siyasi ortamın inşa edilmesinin en önemli koşullarından biridir. Söz konusu çoğulcu siyasi ortam, şüphesiz farklı siyasi görüşlerin kendilerini ifade edebilmelerine imkân verecektir. Bu durum hoşgörü ve uzlaşya dayalı politik ortamın inşasını ve demokratik siyasetin kurumsallaşmasını sağlayacaktır. Bu çalışma, muhalefet olgusunu Türk siyasi tarihi özelinde ele almaktadır. Bu nedenle çalışmanın amacını; Türk siyasi hayatında muhalefet olgusunu demokrasi teorisi çerçevesinde anlamak ve yorumlamak şeklinde ifade edebiliriz. Türk demokrasi tarihindeki en önemli sorun alanlarından birisi şüphesiz iktidar ile muhalefet arasındaki sorunlu ilişkilerdir. Çalışma bu sorunlu ilişkiyi, Türk demokrasinin kurumsallaşmasının önündeki önemli engellerden biri olarak kabul etmektedir ve bu engeli aşmanın ise müzakereye dayalı bir siyasi söylem ve siyasi elitler arasındaki uzlaşıyla mümkün olabileceğini iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Muhalefet, Demokrasi, Siyasi İktidar, Türkiye

Political Opposition In Turkey And Democracy: A Historical Reading

---

Cem KOTAN¹

Abstract

In terms of democracy theory, the phenomenon of opposition is considered as one of the important indicators for understanding the democratic value of the political institution in a society. Along with many basic principles of democratic theory, the phenomenon of opposition is one of the most important conditions for building a pluralistic and participatory political environment. This pluralistic political environment will undoubtedly allow different political views to express themselves. This will ensure the construction of a political environment based on tolerance and consensus and the institutionalization of democratic politics. This study deals with the phenomenon of opposition in the context of Turkish political history. Therefore, the purpose of the study; We can express the phenomenon of opposition in Turkish political life as understanding and interpreting it within the framework of democracy theory. Undoubtedly, one of the most important problem areas in the history of Turkish democracy is the problematic relations between the government and the opposition. The study accepts this problematic relationship as one of the most important obstacles to the institutionalization of Turkish democracy, and argues that overcoming this obstacle is possible with a negotiated political discourse and consensus among political elites.

Keywords: Political Opposition, Democracy, Political Power, Turkey

GİRİŞ

Siyasal muhalefet kavramı bir toplumda siyasal rejime, sosyo-ekonomik ilişkilere/düzene, siyasal iktidarı ellerinde tutanlara yahut iktidar sahiplerinin faaliyetlerine karşı olmayı ifade eder. Muhalefet, bütün bu sayılanların tamamına karşı olabileceği gibi bunlardan birine veya birkaçına da karşı olabilir. Bundan başka muhalefet “alternatif bir program sunarak ya da sunmayarak”, “yasal veya yasal olmayan yollarla” siyasal iktidarı eleştirmeyi ve istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir durum ve davranış biçimi şeklinde tanımlanabilir (Turgut, 1984:8).

Bu çalışmanın temel amacı; söz konusu tanımın içeriğine bağlı kalarak, Türk siyasal hayatındaki siyasi muhalefet hareketlerinin ve/veya yönelimlerinin; çoğulcu ve katılımcı bir siyasi ortamın oluşturulmasına katkıları bağlamında tarihsel bir okumasını yapmaktır. Bu nedenle çalışma iki ana tarihsel döneme ayrılmıştır. Birincisi Tanzimat döneminden Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar olan süreç, ikincisi ise Cumhuriyet’in ilanından 1980 yılına kadar olan süreçtir. Çalışma bu tarihsel izleği takip ederek hem muhalif örgütler hem de muhalefet partileri üzerinden bir okuma yaparak Türkiye’de iktidar-muhalefet ilişkilerini demokrasi teorisi düzleminde anlamayı ve yorumlamayı amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti’nde modern anlamda siyasi muhalefetin oluşumu Tanzimat dönemine denk düşmektedir. Tanzimat’tan başlayarak Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesinden çekilmesine kadar süren bu “uzun on dokuzuncu yüzyılda”, çeşitli aktörler hiç olmadıkları kadar siyasi arenada boy göstermişler, “iktidar eleştirisi” geliştirmişler ve sonunda da siyasi otoritenin sınırlandırılmasına yol açmışlardır. Bu dönemdeki iktidar-muhalefet ilişkileri çalışmada üç önemli hareket/cemiyet üzerinden ele alınmıştır. Bunlardan ilki 1865-1876 arasında kurulan ve gelişen Genç Osmanlılar hareketi, ikincisi Genç Osmanlıların devamı niteliğinde de sayılabilecek olan Jön Türk hareketidir. Üçüncüsü ise Jön Türk hareketinin örgütlü bir cemiyet halini almasıyla ortaya çıkan ve daha sonra da partileşen 1908-1912 yılları arasında muhalefet ve 1912-1918 yılları arasında da iktidar olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. Çalışmada, Cumhuriyet döneminde siyasal muhalefet olgusu, partiler düzleminde ve daha ziyade demokratikleşme teması etrafında ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kısaca Tek Parti Dönemi’nde ortaya çıkan muhalif partilere ve bunların iktidar partisiyle ilişkilerine ve çok partili döneme geçildikten sonra Demokrat Parti (DP) muhalefetine değinilmiştir. Son kısımda ise 1950 yılından 1960 darbesine kadar olan dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) muhalefeti ele alınmıştır. Bu dönemin iktidar-muhalefet ilişkilerinde Osmanlı siyasal kültüründen tevarüs eden siyasal geleneğin kendisini koruduğu; muhalefetin Türk siyasasında “makbul” ve hoşgörüle karşılanmadığı, “vatan hainliği”, “fitnecilik” gibi olumsuz ithamlarla karşılaştığı görülmüştür. İktidar ile muhalefet arasındaki bu kutuplaştırıcı söylemin ve birbirini meşru görmeyen bakış açısının, demokratik kurumsallaşmada asgari bir elit uzlaşısının gerekliliği göz önüne alındığında, Türk demokrasisinin önündeki en önemli engellerden biri olduğu görülmektedir.

1960 yılından sonraki dönemde, Türkiye siyasetindeki muhalefet hareketlerine ise kısaca bazı “radikal” karşı çıkışlar ekseninde değinilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda İslamcı ve sol muhalefet partileri kısaca ele alınmıştır. Söz konusu bu partileri diğer muhalif partilerden ayıran temel özellik daha “yapısal” bir muhalefet anlayışına sahip olmalarıdır. Yani Türkiye’nin meselelerine daha kökten ve farklı temellerden hareketle çözüm bulma yollarına gitmişlerdir. Ancak bu muhalif tutumlar da hem askeri müdahaleler yoluyla hem de kendi içlerinde yaşadıkları keskin görüş ayrılıkları nedeniyle, Türk siyasetine sınırlı etkide bulunabilmişlerdir. Bunun da yine Türkiye’de çoğulcu siyaset anlayışının, demokratik temelde meşru bir zemine oturtulamaması ile ilgili olduğu görülmektedir.

Tanzimat Öncesi Dönemde Osmanlı’da Siyasi Muhalefet

Osmanlı Devleti’nde, kuruluşundan on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte modern anlamda kurumsallaşmış ve örgütlenmiş bir siyasi muhalefetten bahsetmek zordur. Özellikle klasik dönemde padişahın güçlü otoritesi ve geleneksel yönetim tarzı, modern anlamda muhalefetin ortaya çıkmasına imkân vermemiştir. Ancak yine de söz konusu dönemde merkez teşkilatının (Divan-ı Hümayun, Vezir-i Azam, saray teşkilatı, ilmiye teşkilatı, ordu) padişahın kararlarında bir denge unsuru olduğu söylenebilir. Devletin bürokratik örgütünü oluşturan bu unsurlar, modern anlamda siyasi muhalefet görevi görmeseler de siyasi ve toplumsal kararların alınmasında danışma ve son karar mercii olma yükümlülüğüne sahiptiler. Dolayısıyla söz konusu bürokratik unsurların, padişahlık makamının otoritesi mutlak olmak kaydıyla, alınan kararlarda padişahı etkileme ve yönlendirme gücüne sahip olmaları nedeniyle “kısmi ya da dengeci muhalefet” pratikleri sergiledikleri söylenebilir. Ancak bu

muhalefetin her zaman bir denge unsuru olarak varlığını sürdürmediğini, klasik dönem boyunca doğrudan padişahın tahttan indirilmesine ya da değişik makamlardaki devlet adamlarının görevlerinden alınmasına veya öldürülmesine çok kez neden olduğu da bilinmektedir (Faroqhi, 2006:546). Devletin gücünün gittikçe gerilemeye başladığı on yedinci yüzyıldan sonra ise söz konusu bürokratik yapının padişaha karşı gittikçe güçlendiği söylenebilir. Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar gelen süreçte, özellikle saray içindeki gruplaşmaların, askeri sorunlar sebebiyle Yeniçeri Ocağı'nın ve ulemanın güçlü muhalif odaklar olduğu görülmektedir (Findley, 2006:70-80). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu muhalefet odakları muhalefet etme faaliyeti bağlamında örgütlü, organize ve kurumsallaşmış değildiler ve zamanla eski güçlerini de kaybettiler. On dokuzuncu yüzyıla birlikte ise aşağıda da görüleceği üzere muhalefet hem çeşitlenecek ve aydınlar eliyle tabana yayılacak hem de kurumsallaşmaya başlayacaktır. Söz konusu dönüşümde hem Tanzimat'ın hem de Kanun-i Esasi'nin ilan sürecinin önemli etkisi olduğu söylenebilir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasal Muhalefet

Tanzimat, Osmanlı klasik yönetim anlayışında köklü ve radikal bir dizi değişimin ortaya çıktığı, geleneksel yönetim anlayışında “paradigmatik” değişimlerin yaşandığı bir dönemi ifade eder. Söz konusu değişimler sadece yönetim anlayışındaki dönüşümle sınırlı kalmamıştır. Tanzimat dönemi, toplumun hemen her alanını ilgilendiren yeni bir süreçtir ve bütün sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıyı önemli derecede etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda muhalefetten bahsedilebilecekse, bu muhalefetin ortaya çıkmasında Tanzimat'la birlikte yaşanan radikal değişimlerin önemli etkisi olmuştur.

İlk Muhalefet Hareketleri ve Genç Osmanlılar

Osmanlı Devleti'nde ilk muhalif hareketler, Tanzimat'ın inşa ettiği yeni siyasi yapıya ve onun sonuçlarına yöneliktir. Meşrutiyetçi akım olarak isimlendireceğimiz bu muhalif yönelim genel olarak; Tanzimat'ın sosyo-ekonomik başarısızlıklarına, iç karışıklıklara, yabancı ülkelerin sürekli müdahalelerine ve gittikçe artan baskıcı siyasi rejime karşı bir arayışın ifadesidir. Abdülaziz dönemindeki (1861-76) iç ayaklanmaların sonucunda pek çok eyalet özerk statüye kavuşmuş ve Batılı devletlere destekleri karşılığında sağlanan ekonomik kolaylıklar ve çıkarlar, savurganlık ve borçlanma politikaları, Osmanlı ekonomisinin çöküşünü hazırlamıştır. Tüm bunlar Tanzimat'ın “siyasal birliği yeniden kurma formülünün” iflasını gösteriyordu. O dönemde dış müdahaleler daha da artmış, imparatorluk adeta yabancı başkentlerden yönetilir duruma gelmiştir. Yönetimin baskıcı politikaları ise siyasi bunalımların gittikçe artmasına neden olmuştur. Doğal olarak bu baskıcı yönetim de “kendi karşıtı” yani siyasi muhalefeti doğurmuştur (Tanör, 2016:120-121). Burada tabii ki, siyasi muhalefeti sadece iktidarı elinde tutan siyasi erkin baskıcı tavrına bağlamamak gerekir. Bu muhalefet aynı zamanda uzun yıllar batılılaşma ya da modernleşme macerası içinde bulunan bir toplumun aydın kesiminin aldığı eğitimden de kaynaklanan bir karşı çıkıştır.

Bu dönemde siyasi muhalefetin patlak verdiği ilk olay “Kuleli Vakası” olarak anılan 1859'daki başarısız darbe girişimidir. Birkaç din adamı ve subayın kurdukları gizli bir örgütün imzasını taşıyan bu olayın doğrudan padişah Abdülmecit'i mi hedef aldığı yoksa meşrutiyet yönünde bir amacı mı olduğu tam anlaşılabilmiş değildir (Tanör, 2016:122-123). İğdemir'e göre olayın meşrutiyet yönünde bir eylem olarak değerlendirilmesi zordur. Ona göre olay “küçük bir isyan ve suikasta teşebbüs” durumudur ve siyasi bir olaydan çok adli bir vakadır (İğdemir, 2009: 12). Engelhart'a göre ise olayın sebebi, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesinden rahatsızlık duyan bir grubun hükümetin kurulması ve meclisin toplanması talebi ile bir araya gelmiş olmalarıdır (Engelhart, 2017:153). Kuleli Vakası'nın Tanzimata yönelik tepkinin bir dışavurumu olduğu söylenebilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tanzimat, sosyo-kültürel yapıda önemli değişiklikler meydana getirmiş ve bu değişiklikler sosyolojik anlamda değerler sisteminde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu anlamda Müslümanların ve gayrimüslimlerin eşit haklara sahip vatandaşlar haline gelmesi, Müslüman ahalide, İslam referanslı bir tepkinin doğmasına yol açmış olabilir. Aynı zamanda ülkenin içine düştüğü ekonomik dar boğaz sebebiyle yaşanan mali sorunların toplumda bir başka huzursuzluk sebebi olduğu da göz önüne alındığında, Tanzimat'a yönelik bu ilk tepkinin söz konusu sebepler zincirinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Tanzimat döneminin daha güçlü ve etkili ilk muhalefet hareketini ise Genç Osmanlılar yaratmıştır. Özellikle 1860'tan sonra basın ve yayın hayatındaki canlanma “liberal reformist fikirlerin” ülkede

yaygınlaşmasına yardımcı olmuştu. Mühendishane ve Tıbbiye okullarındaki öğretmen ve öğrenci çevrelerinde başlayıp yeni gelişen yerli “hayriye esnafına” kadar uzanan geniş toplumsal kesim bir kamuoyu oluşturmaya başlamıştı (Tanör, 2016:123). Böylece Tanzimat’la birlikte siyasal iktidar sarayın tekeline alınarak bürokratlarca yavaş yavaş “sınırlandırılırken”, toplum hayatı da bu değişime kendince bir uyum gösteriyor ve basın yoluyla gittikçe politikleşiyordu.

Tanzimat döneminin Mustafa Reşit Paşa gibi önde gelen devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri ve idari yapısını Batılı tarzda dönüştürürken Batı’nın günlük kültürü de ikinci defa (ilki meşhur Lale Devri’dir) etkin bir biçimde imparatorluğa girmişti. İşte ilk ve ikinci kuşak Tanzimatçılara yani devlet yöneticilerine karşı eleştirilerin bu dönemde yani kabaca 1860’larda başladığını görüyoruz. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu “eleştiriciler grubuna” Genç Osmanlılar adı verilmiştir. Genç Osmanlılar özellikle Tanzimatçı bürokratların modernleşme tecrübesini yanlış yorumladıklarını, “sömürü olayını anlamadıklarını, bir üst tabaka meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini (şeriatı unuttukları) ve ancak yüzeysel anlamda Batılı olduklarını ileri sürdüler” (Mardin, 2011: 75). Böylece onlar “şeriat temelli bir modernleşme” çabasını daha doğru buluyor, siyasal sistemin de yine şeriat ilkeleri yoluyla dönüştürülmesini istiyorlardı. İsteklerini büyük oranda çıkardıkları gazeteler yoluyla dile getiriyor yine bu yolla kitlesel bir hareketin önünü açmak istiyorlardı. Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından 1869-1870 yıllarında Londra’da çıkarılan Hürriyet gazetesi bu anlamda önemlidir. Gazetede yazılarla muhalifler, “Tanzimat reformlarının başarısızlığından ötürü padişah hükümetini sert dille eleştirmiş, padişahın haklarının sınırlanmasını talep etmiş ve sarayın yasalara karşı sorumlu olduğu gerçeğini vurgulamışlardır.” Muhalif yazarlar böylece, “Türk halkını, tarihinde ilk defa yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılması hususunda aydınlatmış ve bu yolla seçimle belirlenecek bir meclis oluşturma fikrini daha da ileriye götürmüşlerdir” (Petrosyan, 2002:900). 1865’e doğru şekillenen Genç Osmanlı hareketi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ikinci kuşak Tanzimatçı devlet adamlarına yani “esas itibarıyla Tanzimat’ın Reşit Paşa’dan sonraki uygulayıcıları Ali ve Fuat paşalara karşı bir başkaldırma olarak belirmiştir” (Mardin, 2011: 85). Tanzimatçı devlet adamlarının ana hedefi “devleti kurtarmaktır” (Mardin, 2011: 86). Genç Osmanlılar ise temelde “hürriyet” istiyor ve bunun “anayasaya dayalı bir parlamento” ile sağlanacağını düşünüyorlardı. Her ne olursa olsun ortaya çıkmış bu muhalif hareket, hükümet tarafından hemen kısıtlanmış, baskılara maruz kalmıştır. Örgütün ileri gelenlerinde Ali Suavi Kastamonu’ya sürülmüş; Namık Kemal ve Ziya Paşa ise taşrada birer memuriyete atanarak bir anlamda onlar da sürgün edilmiştir (Lewis, 2013: 210). Hareketin diğer üyeleri ve daha sonra sürgünden kaçan Ali Suavi sonraki yıllarda Paris’te buluştular ancak aralarında her zaman tam birlik olduğu söylenemeyen bu insanlar, birlikte hareket etmektense çeşitli gazeteler yoluyla hükümeti eleştirmeye ve bireysel olarak muhalefet etmeye devam ediyorlardı. 1871 yılında Ali Paşa’nın ölmesiyle birlikte bu muhalif hareketin savunucuları baskıcı dönemin ortadan kalkacağı düşüncesiyle ülkeye dönme hazırlıkları içine girdiler. Daha önce yani 1870 yılında ülkeye dönen Namık Kemal’i diğerleri takip etti ve Ali Suavi ile Mehmet Bey dışında hepsi ülkeye döndüler. Döndükten sonra gazete yazılarıyla fikirlerini serdetmeye devam eden Namık Kemal, yazdığı yazılarla hükümetin tepkisini çekiyor ve baskılarına maruz kalıyordu. Yöneticiliğini yaptığı İbret gazetesindeki haberler ve yazılar hükümetin tepkisini çekmiş ve gazete sorumsuzluk, isyana teşvik ve hakaret nedeniyle kapatılmış ve Namık Kemal de tekrar sürgüne gönderilmiştir (Lewis, 2013:217).

1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet’in kısa özgürlük ortamından sonra yani 1877’de anayasanın rafa kaldırılması ve parlamentonun kapatılmasıyla birlikte, Genç Osmanlılardan bazıları muhalif söylemlerini terk ederek padişahın hizmetinde çalışmaya başlamış, diğerleri ise sürgün, ölüm ve hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir (Lewis, 2013:236). Genç Osmanlılar muhalif söylemleri dolayısıyla iktidar kanadı tarafından hem din hem de devlet düşmanı olmakla suçlanmışlardır. Din ve devlet düşmanlığı söylemi o yıllarda bu hareketin meşruluğunu azaltmak ve sesini kısma amacıyla dillendiriliyordu. Hâlbuki muhalefet hareketi mevcut sistemi her ne kadar modernist bir bakışla da olsa İslam temelinde dönüştürme çabasıydı. Bunu yaparken bir yandan “Osmanlıcılığı” savunarak imparatorluğu dağılmaktan kurtarma çabasıydılar, diğer yandan da padişaha bağlı kalarak iktidarın yetkilerini azaltmak ve sınırlandırmak istiyorlardı. Tüm bu çabalarına rağmen hainlikle suçlanmaları, muhalefetin dönemin siyasal kültüründeki yerinin anlaşılması bakımından önemli görünmektedir

Jön Türk Muhalefeti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

II. Abdülhamit dönemi her ne kadar istibdatla anılsa da Osmanlı Devleti’nde modernleşmenin önemli ilerleme kaydettiği bir dönem olarak öne çıkar. Mardin, Abdülhamit’in, “Batıcılığı Batı’nın tekniğini,

idari sistemini ve bilhassa askeri teşkilatını ve eğitimini almak şeklinde” anladığını ve “Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye” çalıştığını söyler. Bu amaçla özellikle eğitime bilhassa önem verilmiş “harbiye, mülkiye ve askeri tıbbiyenin programları geliştirilmiş, okullarda bilgili kuşak yetiştirilmiştir” (2011: 15). Abdülhamit’e göre eğitim kurumları hem devletin ve memleketin ilerlemesi hem de devletin ihtiyacı olan kadroların yetiştirilmesi için önemliydi. Aslında Abdülhamit’in gayelerinden birisi de “eğitim kurumlarında dinini, memleketini seven, saltanat ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir” (Özcan, 2002:925). Yani bir bakıma devlet ve millet sevgisinden anlaşılan şey aslında saltanat ve hilafete bağlı olmaktı. Bu sağlandığı takdirde ise her türlü düşünce ve davranış serbest bırakılmıştır. Aydınlar Abdülhamit’le bu noktada aynı fikirleri paylaşmamışlardı ve bu da rejime muhalefet olgusunu gündeme getirmişti. Ancak Abdülhamit’e muhalefet eden Tanzimat aydınları yani Genç Osmanlılar yukarıda ifade ettiğimiz gibi zaman içerisinde sürgünler, ölümler ve “satın alınmalar” yoluyla etkisiz bırakılmıştı (Özcan, 2002:926). İkinci grup muhalefet yani Abdülhamit’in açtığı modern okullarda yetişmiş ve biraz sonra Jön Türkler ve daha sonra da İttihat ve Terakki olarak anacağımız ikinci kuşak muhalefet ise gittikçe kuvvetlenmiş ve sonunda da padişah tahttan indirilmiştir.

Jön Türkleri ya da daha sonraki ismiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni bir bütün olarak yani belli ve kesin bir program etrafında birleşmiş bir topluluk olarak kabul etmek zordur. Mardin’in (2014: 24) ifade ettiği gibi “monist” bir İttihat ve Terakki siyasi veya sosyal düşüncesinin olduğunu söyleyemeyiz. Aslına bakılırsa bu muhalefet hareketinde, “Batı uygarlığının bir bütün olarak benimsenmesini isteyen fikirler ile Batı’ya inat savunulan bir İslamcılık ya da laik/anti-emperyalizm temaları başa baş gidiyordu.” Baskıcı rejime karşı çıkmak, Kanuni Esasi’nin tekrar yürürlüğe konması ve imparatorluğun bütün halkları için adalet istemek ise hareketin ana temaları olmuştur (Tanör, 2016:169).

Jön Türk’ler yukarıda ifade edilen siyasi taleplerinden başka ideolojik temelde, bütün Osmanlıların kardeşliği fikrinde temel bulan “Osmanlı milleti” “Osmanlı vatani” ve “Osmanlılık” gibi kavramları da öne çıkarmışlardır. Temelde asıl amaçları imparatorluğun bölünmesini engellemek ve dış müdahalelerin etkisini azaltmak kısaca “devleti kurtarmaktı.” Bundan başka yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Abdülhamit’in devrilmesi, meclisin açılması, Kanuni Esasi’nin yürürlüğe konması, kapitülasyonların kaldırılması, reformların yapılması gibi Abdülhamit yönetimine karşı talepleri de vardı (Kodaman, 2002:168). Burada bir noktanın altını çizmek gerekir. Abdülhamit’e karşı ortaya çıkan bu muhalefetin amacı hiçbir zaman rejimin kendisi yani hanedanın ya da saltanatın ortadan kaldırılması olmamıştır. Muhalefet “rejimin kötü idaresine karşıdır”.

Jön Türkler her ne kadar “Abdülhamit’in devrilmesi” hususunda fikir birliğine sahip olsalar da başka birçok konuda önemli fikir ayrılıklarına sahiptiler. Bu bağlamda cemiyete eğildiğimizde Jön Türklerin içinde üç farklı görüşü savunan üç önderin öne çıktığı görülüyor. Ahmet Rıza (pozitivist), Mizancı Murat (İslamcı), Prens Sabahattin (liberal) (Berkes, 2012:393). Cemiyet içinde bu isimlerin görüşleri etkili olmakla birlikte, 1908’de ilan edilen ikinci meşrutiyet sonrası dönemde kişi olarak hiçbiri önemli rol oynamamıştır ancak söz konusu fikirlerinin bugün bile etkisini sürdürdüğünü unutmamak gerekir.

Jön Türkler 1902 yılında ve 1907’de Paris’te iki kongre yaptılar. Yukarıda ifade edilen fikir ayrılıkları bu kongrelerin önemli tartışmaları olmakla birlikte ikinci kongrede, Abdülhamit’in tahttan indirilmeye zorlanması, yönetim düzeninin değiştirilmesi ve parlamentolu bir rejimin kurulması gibi önemli kararlar alındı. Bu kongreden sonra cemiyet üyeleri artık bir şekilde harekete geçmenin ve alınan kararların uygulanmasının aciliyetine inanıyorlardı. 1908 yılına gelindiğinde asker ve sivillerden oluşan dört yüz kişilik çetesiyle “Resne’de dağa çıkan Kolağası Niyazi Bey’in bu hareketi”, ayaklanmanın da başlaması demek oldu. “23 Temmuz 1908 günü İttihat ve Terakki manastırda hürriyeti ilan etti.” Aynı günün gecesi Abdülhamit, Kanuni Esasiyi yeniden yürürlüğe koyduğunun anlamına gelen Meclis-i Vükela mazbatasını onaylayıp II. Meşrutiyeti resmen ilan etti (Tanör, 2016:176).

Meşrutiyet ilan edilmişti ancak Abdülhamit hala ipleri büyük oranda elinde tutuyordu. Dolayısıyla İttihatçılar hükümet içinde etkinlik kurmak için kendilerine yakın ileri gelen devlet adamlarını kullanıyorlardı ve şimdilik perde arkasında kalıyorlardı. İttihatçıların siyasi iktidarı tam anlamıyla ele geçirmeleri Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve sonraki süreçte olmuştur. Bunların yolunu açan olay ise 31 Mart Vakası’dır. Bu olay, İttihatçılara karşı İslami hassasiyetler taşıyan bir grup tarafından başlatılmıştı. Sonunda Hareket Ordusu başkente gelmiş isyanı bastırmış böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul’da tam olarak kontrolü sağlamıştır. Bu olayın sonunda İstanbul’da toplanan meclis Abdülhamit’i tahttan indirmiştir (Korkmaz, 2013:71). Kendini Kanuni Esasi’nin baş güvencesi sayan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin pek çok üyesi ise İstanbul’da önemli bir siyasal güç haline gelmişlerdir. Böylece cemiyet, bir siyasal partiye dönüşmediği halde siyasi iktidarı büyük oranda denetimi altına

almıştı (Tanör, 2016:179). İttihat ve Terakki Cemiyeti artık muhalif olmaktan çıkmıştı ve iktidarı ellerinde tuttuğu için bu sefer kendisine yönelen muhalefetle uğraşmak durumundaydı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümetine karşı en muhalif olay, 31 Mart'ta yaşanan olaydır. Bu olay İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefeti kişisel nedenlere dayananlar ve onun politik görüşlerini beğenmeyenlerin muhalefeti birleştirmiş, toplumsal yapıdaki dinsel nitelikli potansiyel muhalefet de araç olarak kullanılmıştır. Bu hareketin o dönem için ve gelecekteki siyasal yaşam yönünden önemli sonuçları olmuştur. Eskiden bu yana ilk kez yasal ve açık bir varlığa sahip olan muhalefet, iktidara gerçek anlamda bir muhalefet yapmaktan çok, onu alaşağı etmenin planlarını yapmış, dolayısıyla onun varlığını hazmedemediğini ortaya koymuştur. Bu tutumuyla gelecekte de devam edecek bir geleneğin tohumunu atmıştır (Turgut, 1984:245).

31 Mart'ın diğer sonucu da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ayaklanmanın bastırılmasıyla birlikte getirdiği sıkıyönetim ortamından da yararlanarak muhalefete karşı tutumunu sertleştirmesidir. Ancak bu dönemde asıl önemli muhalefet, meclis içinde ve dışındaki partilerin birleşmesiyle kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yaptığı "birleşik muhalefet" cephesidir. Bu denli farklı görüş ve hedefleri olan partileri tek bir muhalefet fırkası altında bir araya getiren tek neden kuşkusuz İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimine duyulan tepki ve onun iktidar varlığına katlanamayıştır. Yani bu dönemde iktidar-muhalefet ilişkisi birbirlerinin varlıklarına tahammül edememe üzerine bina edilmiştir ve bu durum uzun yıllar devam etmiştir. 1912 yılında yapılan ve tam bir eşitlik içinde geçmeyen seçimleri İttihatçıların kazanması, muhaliflerin mecliste etkin olma ümidini yitirerek yasadışı yollara başvurmasının yolunu açmıştır. Muhalefet, İttihat ve Terakki'nin 1913'te Babıali baskısıyla iktidarı ele geçirmesinden sonra da yasa dışı faaliyetlerine devam etse de bu dönemde artık önemli bir varlık gösterdiklerinden söz etmek zordur (Turgut, 1984:246-247).

Abdülhamit dönemi ve İttihat ve Terakki iktidarının muhaliflerine karşı sergiledikleri davranışların genel bir değerlendirilmesi yapıldığında, özünde iki dönemin de birbirinden çok farklı olmadığı görülecektir. Abdülhamit nasıl muhaliflerini çeşitli siyasi oyunlarla bastırma yoluna gitmiş, basına sansür uygulayarak eleştirilerin önünü kapamaya çalışmış, sürgünlerle ve hapislerle muhalefeti sindirmişse, İttihat ve Terakki Cemiyeti de iktidarında benzer yollara başvurmuştur. Partinin 1908'den 1918'e imparatorluğun kesin yenilgisine kadar, kamu hayatının şiddet, baskı ve terörle felç edilmesine, ordunun siyasete müdahil olmasına, askeri bir hükümetin ve siyasi bir idarenin çifte felakete sürüklenmesine hem içte hem dışta imparatorluğu yıkıma götüren politikaların sergilenmesine sebep olduğu söylenebilir (Lewis, 2013:307). İttihat ve Terakki, Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşı çıkmış ancak şiddet politikası Abdülhamit dönemini aratmıştır. Ordunun siyasete alet edilmesi ise daha sonra kurulacak olan cumhuriyet Türkiye'sinin de en önemli siyasi sorunlarından biri haline gelecek ve uzun yıllar demokratik siyasi hayatın yerleşmesinde en önemli problemlerden biri olarak karşımıza çıkacaktır.

Sonuç olarak Osmanlı dönemi siyasal muhalefet hareketlerine ve siyasal iktidarı ellerinde tutanların bu muhalif söylemlere karşı gösterdikleri tavırlara baktığımızda, muhalefetin genel olarak zararlı, din ve devlet düşmanı bir konuma itildiği görülüyor. Bu hainlik suçlaması ise doğal olarak çoğulcu ve muhalefeti de meşru gören bir siyasal kültürün yerleşmesine engel olmuştur ki bu, Türk siyasasının hâlâ en önemli problemlerinden birisidir.

1920-1925 Döneminde İkinci Grup ve TCF Muhalefeti

İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşında devletin mağlup olmasıyla iktidarlarını kaybetmişlerdi ve Millet Meclisi yönetiminde verilen İstiklal Harbi sonrasında da mecliste yeni siyasi yönelimler veya hizipler ortaya çıkmıştı. 1923 yılındaki seçime kadar olan dönemde mecliste toplamda dört ayrı hizibin olduğu biliniyor. Bunlardan birincisi iktidarda bulunan ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderlik ettiği Birinci Grup, ikincisi en büyük muhalif grup olan Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in önderliğindeki İkinci Grup, üçüncüsü Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'in önderliğindeki Bağımsız Grup ve hem iktidar grubunun hem de muhalif grupların içinde yer almayan ve dağınık halde bulunan eski İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarıydı (Demirel, 2013: 31-35). Ancak bu hizipler arasında özellikle iki grup arasında önemli çatışmaların ve politik farklılıkların olduğu biliniyor. Bunlar Birinci ve İkinci gruplardır. Diğerlerinin siyasete etkileri görece daha zayıftır ve muhalefetlerinin de önemli bir etkisi olmamıştır.

Mustafa Kemal'in liderlik ettiği Birinci Grup, muhalifi İkinci Gruba nazaran laik, inkılâpçı ve devletçi görüşler etrafında bir araya gelmiş insanlardan oluşmaktaydı. İkinci Grup ise "her türlü şahıs istibdadını

önlemek, şahsi hâkimiyetler yerine kanuni hâkimiyetler ikâmesi maksadıyla kurulduğunu açıklamıştır. Grup, meclis diktatorasına taraftar, fakat şahıs otokratlığına muhaliftir” (Tunaya, 1952:538). Bir parti niteliğinde olmasa da İkinci Grup, daha sonra 1944 yılında kurulacak olan Demokrat Parti’ye kadar giden yeni dönemde “siyasal muhalefet hareketinin başlangıcını oluşturmaktadır”. İkinci Grup aslında “özgöl bir programı olmayan” ve “gevşek bağlarla bir araya gelmiş bir muhalefet koalisyonu” olarak kabul edilebilir. Geneli itibariyle Birinci Gruptan daha muhafazakâr bir bakış açısına sahip oldukları söylenebilir ancak üyelerinin tamamının “din unsurunu öne çıkaran milletvekillerinden” oluştuğu söylenemez. “İkinci Grupla ilişkili milletvekillerinin sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber yüz yirmi isimden söz edilmektedir” (Uzun, 2002:570-571).

İkinci Grubun, Mustafa Kemal’in yetkilerini genişletmesine ve hükümetin meclise danışmadan kararlar almasına, Lozan Konferansına, saltanatın kaldırılmasına yönelik eleştirileri öne çıkmaktadır. Özellikle Lozan Konferansı ve saltanatın kaldırılmasına ilişkin hükümete yöneltilen eleştiriler sertleşince ve ağırlaşınca, doğan gerginlik ortamında meclis, 29 Nisan 1920 tarihli Hiyanet-i Vataniye kanununda bir değişikliğe gitmiştir. Böylece “Millet Meclisi hükümetine muhalefet etmeyi ya da saltanatın yeniden kurulması yönünde propaganda yapmayı “yasa dışı” ve “vatana ihanet” sayan bir kanun tasarısı” mecliste çoğunluğu oluşturan milletvekillerinin yani Birinci Grubun oylarıyla kabul edilmiştir (Uzun, 2002:572). Bu değişiklik hükümet meclisin faaliyet ve uygulamalarına yönelik muhalefet hareketlerine karşı önlem almış oluyordu. Görüldüğü gibi muhalefeti yasaklarken kullanılan dil önceki dönemlerden farklı değildir. Vatan hainliği yine muhalefetin en çok maruz kaldığı suçlama olmaya devam etmektedir.

Hükümet, bu değişiklik hem kararlarını sorgulanamaz hale getiriyor hem de eski rejimin destekleyicilerine gözdağı veriyordu. Bu noktada Mustafa Kemal’in yeni bir parti kurma girişimi de önemlidir. Böylece hem bu muhalefet denetim altına alınacak hem de yapılacak yeni seçimlerde bu muhalefeti yok edip meclise tamamen hâkim olunabilecekti. Özellikle “Lozan görüşmelerinde giderek şiddetlenen muhalefet, meclisi iş yapamaz duruma sokmaktaydı” ve meclisin bu haliyle bu anlaşmayı onaylaması pek mümkün görünmüyordu. Bunun üzerine 1923 seçimlerinde hiçbir muhalif milletvekili seçimlerde aday gösterilmemiş ve meclisin ikinci devresine katılmamışlardır (Tunaya: 1952:538). Bu durum tamamen muhalefetin sesini kesme ve yapılacak reformların herhangi bir itirazla karşılaşmadan icra edilmesini kolaylaştırmak üzere inşa edilmişti. Neticede 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilan edilmesiyle de bu reform süreci başlamış oldu.

Tek Parti Dönemi’nde (1925-1946) Siyasal Muhalefet

Bu dönemde, yukarıda Birinci Grup olarak isimlendirilen siyasi kadroların kurdukları ve yöneticisi oldukları Halk Fırkası, siyasal yaşamın tek partisi olarak iktidardadır. Devletin yönetimi bu partiye mensup bürokratlar eliyle yürütülmekte ve ülkede başka bir siyasi söylemin ortaya çıkmasına müsaade edilmemektedir. Çünkü yeni bir toplum inşa edilmek istenmekteydi ve herhangi bir muhalif söylem veya karşı çıkış bunu engelleyebilirdi. Birinci meclis döneminde gösterilen muhalefetin bu dönemde de bir destek bulması veya öne çıkması, yapılacak devrimlerin önünü tıkayabilir ve zihinlerdeki “toplum projesini” akamete uğratabilirdi. Bu sakıncalar Halk Fırkası yöneticilerinin o yıllarda çoğulcu bir siyasal rejime izin vermeyecek şekilde siyaseti düzenlemelerine neden olmuş görünmektedir.

Bu dönemde karşımıza çıkan ilk muhalif hareket/parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasıdır (TCF). Fırka, “16 Kasım 1924’te Cemiyetler Kanunu uyarınca siyasi bir parti olarak tescil olunmak üzere Dâhiliye Vekaletine (İçişleri Bakanlığı) resmen başvurmuş, ertesi gün partinin programı ve bildirgesi açıklanmıştır” (Uzun, 2002:572). TCF’nin kuruluşuna ön ayak olan kadrolara baktığımızda bunların hepsinin, Birinci Meclis döneminde Mustafa Kemal’in yakın çalışma arkadaşları olduğunu görüyoruz. “Bu dönemde meclis dışında bırakılarak tasfiye edilen muhalif milletvekillerinin ve İkinci Grubun önde gelenlerinin de TCF’nin kuruluşunda önemli rol üstlendikleri söylenebilir” (Uzun, 2002:573). Bu nedenle bu parti “birinci meclisteki İkinci Grup muhalefetinin bir devamı olarak da düşünülebilir” (Demirel, 2013:73).

TCF’nin muhalefet partisi olarak örgütlenmesi, mecliste iktidara karşı daha önce çeşitli konular dolayısıyla (cumhuriyetin kurulması ve hilafetin kaldırılması) başlatılmış muhalefetle yakından ilgilidir. Zira o zamanlar mecliste söz konusu tartışmaların yapıldığı sırada itirazlar ileri sürenler, bu parti etrafında toplanmışlardır. Ancak muhalefet hareketi sadece bunlardan oluşmuyordu, bundan başka Mustafa Kemal’e karşı olan ve iktidarı ele geçirmeye çalışan paşalar ile hükümetin ulusal ekonomiyi korumak için aldığı dış ticareti kısıtlayıcı tedbirler koyma gibi önlemlerden rahatsız olan tacirlerin de

bu gerekçeyle TCF'nin yanında yer aldıkları görülmüştür (Turgut, 1984:258). Ayrıca TCF'ye yukarıda sayılanlar haricinde tek parti yönetiminin dini alanda yaptığı değişikliklere karşı olan bazı toplum kesimlerinin de katıldığını söylemek gerekiyor. Bu farklı toplum kesimleri bir arada düşünüldüğünde, partinin temelde iktidara karşı olmak maksadıyla bir araya gelmiş insanlardan ve toplumsal tabandan oluştuğu söylenebilir. Ancak yine de TCF'nin parti beyannamesine bakıldığında “halk hakimiyeti (demokrasi), hürriyetperverlik (liberalizm), umumi hürriyetler (genel özgürlükler) gibi kavramlara özel önem verildiğini görüyoruz” (Demirel, 2013: 73). Kısaca belli bir ideoloji etrafında bir araya gelmemiş ama yukarıdaki temalar etrafında iktidara muhalefette birleşmiş bir yapı ortaya çıkmıştır.

TCF'nin parti beyannamesine baktığımızda da bu durum karşımıza çıkıyor. Muhalefet kendisini parti beyannamesinde, “hükümetin hukukun ve yetkinin dışına çıkmasını önleyecek, onu her zaman denetim altında tutacak, milletvekillerinin yanlış düşüncelere kapılmasını önleyecek bir vasıta olarak” görmektedir (Turgut, 1984:259). Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, parti gerçek anlamda bir muhalefet fonksiyonu eksikliğini karşılamak için kurulmuştur. Muhalefet, beyannamesinde belirttiği şekilde hükümeti denetlemekte de gecikmemiştir. Mecliste aktif bir rol üstlenmiş, gensoru ve önergelerle hükümeti çeşitli konularda denetlediği gibi, cumhurbaşkanının parti başkanı olmasına, veto ve fesih gibi önemli yetkilerle donatılmasına karşı çıkmıştır. Böylece muhalefet pratikte, iktidarın otoriter bir yönetime yönelmesini önlemek gayesiyle kurulmuş olduğu fikrini işlemiştir (Turgut, 1984:260). Ancak tüm bu muhalif çabalar iktidar tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü muhalefet bir şekilde iktidardan memnun olmayan tüm kesimlerin desteğini almakla, iktidarın hareket alanını kısıtlamaktaydı veya kısıtlayabilirdi. Zaten bu gibi sebeplerle hükümetin kendini olağanüstü yetkilerle donattığı bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi ise şüphesiz “hükümete otoriter bir yönetim için gerekli kurumsal ve yasal çerçeveyi” sağlayan ve aynı zamanda “potansiyel muhalefet kanallarını da ortadan kaldıracak” olan Takrir-i Sükûn kanunudur. Muhalefet, Takrir-i Sükun kanunun çıkarılması sırasında sert eleştirilerde bulunmuş ancak kanunun çıkarılmasına engel olamamıştır. Takrir-i Sükun kanunun çıkarılması ve İstiklal Mahkemelerinin kurulması, “muhalefetin kesin bir şekilde susturulmasının zeminini oluşturmuş ve tek parti yönetiminin kurulması yönünde en önemli adım atılmıştır” (Uzun, 2002:573-574).

Bu noktada kıvılcımı Şeyh Sait ayaklanması ateşlemiştir. İktidar, muhalefetin özellikle taşra örgütleri aracılığıyla Şeyh Sait ayaklanmasına karıştığını öne sürmüş ve buna resmi gerekçe olarak da muhalefetin programındaki partinin dinsel inanç ve fikirlerine saygılı olacağı yolundaki hükmü esas almıştır (Turgut, 1984:260). Böylece Şark İstiklal mahkemesi, ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçlamasıyla yargılanan TCF yerel yöneticileri hakkında “herhangi bir kanıt elde edememesine rağmen, görev bölgesi içindeki tüm parti şubelerini kapatmıştır.” Bundan sonra da TCF, 3 Haziran 1925'te hükümet tarafından Takrir-i Sükûn kanununa dayanılarak tamamen kapatılmıştır (Uzun, 2002:574). TCF'nin kapatılmasından sonra beş yıl boyunca yeni bir parti kurulmasına izin verilmemiştir. Zaten bu yıllar, toplumsal alanda önemli değişikliklerin yapıldığı, toplumun adeta yeni baştan yaratılmaya çalışıldığı bir kültür devrimi dönemidir. Kısaca 1920'li yıllar sona ererken “ülke içindeki bütün muhalefet odakları artık kesin olarak susturulmuş ve katı bir tek parti yönetimi kurulmuştu.” (Demirel, 2013:106). Ancak 1929 ekonomik krizinin de etkisiyle toplumda önemli sosyo-ekonomik sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu sorunların giderilebilmesi için “hükümeti eleştirecek ve denetleyecek”, “kontrollü” bir muhalefete ihtiyacı olduğunu düşünen Mustafa Kemal, 1930 yılında, “sınırlı ve denetim altında tutulabilecek bir muhalif partinin kurulmasına karar verdi” (Demirel, 2013:107). Böylece Mustafa Kemal ve Ali Fethi Bey arasında yapılan karşılıklı yazışma ve görüşmelerden sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), “danışıklı” bir biçimde 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur (Uzun, 2002:574-75). Bu bir bakıma yükselen toplumsal tepkiyi dizginlenebilir bir siyasi parti aracılığıyla yönetebilme çabasıydı. SCF'nin kurulması bu anlamda tek parti dönemindeki ikinci muhalefet olayıdır. Ancak SCF'yi TCF'den ayıran en önemli nokta, “onun tamamen güdümlü, kontrol edilebilir bir hareket olarak ortaya çıkmış olmasıdır” (Tunaya, 1952:624). SCF, Halk Fırkasıyla birlikte yani ona doğrudan muhalefet etmiyordu ve onun reisine yani Mustafa Kemal'e bağlıydı. TCF ise kuruluşunda Halk Fırkası'na “yalnız murakabe değil, aynı zamanda yıkmak, ona en şiddetli muhalefeti göstermek amacını taşıyordu. Kendi kendisine doğmuştu ve rakip bir hareketti” (Tunaya, 1952:624). SCF her ne kadar güdümlü bir muhalif hareket olsa da o dönemde toplum tarafından heyecanla karşılanmış görünüyor. İktidara karşı biriken tepki bir şekilde kendisini SCF üzerinden açık etmiştir. SCF'nin iktidara önemli bir muhalefet göstermediği bilinmekle birlikte yine de arkasında birikmeye başlayan toplumsal tabanın, hükümeti tedirgin ettiği

görülmektedir. Sonuç olarak parti, ciddi bir siyasi varlık göstermeden kendi kendini feshetmiştir ve 1946 yılına kadar bir daha hiçbir parti kurulamamıştır.

Bu dönemin kısa bir değerlendirilmesi yapıldığında belki birkaç noktaya değinmekte fayda olacaktır. Her şeyden önce II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi seçkinleri uluslaşmayı daha çok “merkezileşme” ve “tek tipleşme” olarak algılıyorlardı. Dolayısıyla onlara göre “çok partili parlamenter sisteme dayanan demokrasi, muayyen hedeflere giden kısa yolların uzatıldığı istenmeyen bir sistemdi” (Karadağ, 2005:317). Çünkü demokratik yönetim ne derecede olursa olsun, asgari bir çoğulcu yapıyı tesis etmekte ve muhalefet de bu sistemin önemli bir kurumu olarak varlık kazanmaktadır. Ancak devrimlerin mantığı ise mümkün olduğunca bu çoğulculuğu ortadan kaldırmaya dayanmaktadır. Dolayısıyla bu dönem, yönetici seçkinlerin zihinlerindeki toplumu inşa etmeleri için zorunlu olarak tek sesli olmak zorundaydı. Ancak bu ortam Dursun’un da ifade ettiği gibi “genç cumhuriyetin demokratikleşebilmesi imkânını ortadan kaldırmış ve demokratik olmayan cumhuriyetin kurumsallaşmasını temin etmiş” olması nedeniyle önemli ve kronik bir politik problemi Türk siyasetine miras bırakmıştır (2005:381).

Osmanlı döneminde muhaliflere gösterilen tutumun bu dönemde de büyük orada devam ettiğini görüyoruz. Yukarıda da görüldüğü gibi muhalefet hareketlerine çoğu zaman kuşku ile bakılmış, “zor şartlarda kazanılan bağımsızlığın” tehlikeye düşürmesinden korkulmuş ve muhalefet hareketleri daha oluşum aşamasında engellenmiştir (Uzun, 2002:576). Burada belki Osmanlı’dan tevarüs eden devlet geleneğinin de etkisinden bahsedilebilir. Devletin varlığının en önemli siyasi gaye olduğu bu “devlet odaklı” siyasal kültür, askeri ve sivil bürokrasi eliyle cumhuriyet dönemine de aktarılmıştı.

Çok Partili Hayata Geçiş ve DP muhalefeti

II. Dünya savaşı yıllarında ise, Türk siyaseti artık tek parti döneminin sonuna gelmişti. Hem iç siyasette tek parti iktidarının meşruluğunun gerilemesi ve performansındaki başarısızlıklar hem de dış aktörlerin etkisi, siyasal yapıda birtakım değişikliklerin meydana gelmesini mecbur kılıyordu (Dursun, 1999:41-45). En önemli dış faktör bu anlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki soğuk savaş iklimidir. Bu yeni durum bilindiği gibi dünyayı Doğu ve Batı olmak üzere iki kutba ayırmıştı. İki dünya gücünün arasındaki çekişmeler ise çevre ülkeleri de etkisi altına alıyordu ve bu ülkelerin siyasi konumlarını belirlemelerine etki ediyordu. Bu siyasi ortamda Sovyetler Birliğinin Türk boğazlarına ilişkin talepleri, Türk yönetimini önemli derecede tedirgin ediyordu ve ayrıca Türkiye’nin siyasi ve ekonomik çıkarlarının da kesinlikle Batı’nın tarafında olduğu görülüyordu. Bu çıkarları geliştirmenin en iyi yolunun da Batı’ya daha fazla yaklaşmak olduğu kabul ediliyordu. Özellikle “İtalya ile Almanya’da tek parti idarelerinin ortadan kalkması, Türkiye’nin Birleşmiş Milletler’e girmesi ve Batı’ya yaklaşması, ülkedeki tek parti rejimini temellerini sarsmıştır” (Karpaz, 2012:228). Çünkü “Birleşmiş Milletler anayasasını kabul etmekle Türkiye bu anayasanın demokratik ilkelerine uygun daha hür bir rejime geçmeyi taahhüt etmiş oluyordu” (Karpaz, 2012:229). Demokratik bir siyasi sistem tesis edilmediği takdirde bu bloğun içinde olmak da pek mümkün görünmüyordu.

İçeride ise özellikle ticaret burjuvazisiyle büyük toprak sahiplerinin siyasi iktidarda söz sahibi olma çabaları bu anlamda önemlidir. Bunlardan toprak sahibi olanları, CHP içinde de siyaset yapmaktaydılar ve mücadelelerini parti içinde ve mecliste yürütüyorlardı. Söz konusu bu muhalefet “Çiftçiye Topraklandırma Kanunu’na” gösterdikleri tepkiyle iyice gün yüzüne çıkmış ve ilk önemli çatlakta bu sırada oluşmuştu. Demokrat Parti’nin kurucuları olan kişiler bu kanun tasarısının görüşüldüğü günlerde “Dörtlü Takrir” diye anılan önergeyi vermişler, önergenin reddedilmesinden sonra da bunlar CHP’den atılmışlardır (Turgut, 1984:267). Böylece CHP’den atılan üç kişi (Fuad Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes) ve CHP’den istifa ederek bu muhalefet hareketine katılan Celal Bayar, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Partiyi (DP) kurmuşlardır. Demokrat Partiyi kuranların temelde şu üç esas etrafında birleştiği görülmektedir: 1) vatandaş hak ve hürriyetlerini kısıtlayıcı mahiyette olan ve anayasanın metnine ve ruhuna uymayan kanun hükümlerinin kaldırılması 2) vatandaş oyununun emniyet ve mesuliyetini sağlamak ve milli hâkimiyeti teminat altına almak maksadıyla seçim kanununda değişiklikler yapılması 3) devlet başkanlığı ile fiili parti başkanlığının bir zat uhdesinde birleşmemesi usulünün kabulü (Tunaya, 1952:650).

DP muhalefeti, bu esaslar etrafında şekillenmiş ve iktidar olana kadar da bu isteklerini siyasi iktidardan talep etmiştir. DP muhalefetinin, CHP tarafından nasıl karşılandığı meselesine gelince bunun ilk önce kabullenememe ve engellemeye çalışma şeklinde daha sonra ise kabullenme ve açık bir yarışa girme şeklinde ortaya çıktığını görüyoruz. Özellikler 1946 yılındaki seçimlere kadar muhalefet partisi basın ve mitingler aracılığıyla kamuoyuyla arasında sıkı bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Uzun tek parti

döneminin baskıcı politikalarının da etkisiyle önemli bir toplumsal taban yakalayan parti, demokrasi söylemiyle halka yakın bir siyasi profil çizmeye çalışarak siyasi propagandasını yürütmüştür. İktidar ise muhalif partinin çok fazla örgütlenmesine izin vermeden seçimleri bir yıl öne çekmiş, muhalefetin itirazlarına rağmen, 1946 yılında “açık oy gizli sayım” usulünde seçimler yapılmış ve seçimler CHP’nin birinci parti gelmesiyle sonuçlanmıştır.

1946 seçimlerinden sonra muhalefet tutumunu sertleştirmiş, özellikle seçim kanunu ve hükümetin yetkilerinin azaltılması konularındaki değişim taleplerini her fırsatta dile getirmiştir. 1950 yılına kadar geçen bu sürede iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler bazen sert bazen de yumuşak bir seyir izlemiştir ancak bu dönemin siyasal muhalefet açısından temel nitelikteki önemi, “gerçek anlamda bir muhalefetin resmi olarak ve artık bir daha vazgeçilemeyecek şekilde ortaya çıkmış olmasıdır” (Turgut, 1984:266-267). Burada Eroğul’un da altını çizdiği bir noktayı açmakta fayda görüyoruz. Çok partili düzene geçişte bu açılım dar sınıflar içinde tutulmuştur. Bir kere yeni kurulan çok partili düzende “sol kanat öngörülmemiştir”. Bu yalnızca sağ cepheden oluşan bir demokrasi olacaktır. Üstelik sağın tüm eğilimlerinin de burada temsili söz konusu değildi. “Sonuçta meşru olarak kabul edilen tek muhalefet, ideolojisi iktidardaki tek partiden fazla ayrılmayan yarı-liberal bir sağcı muhalefetti” (1999:115). Kısaca çok partili döneme geçiş bir bakıma bu yıllarda “makul” kabul edilebilecek siyasi tavırlar ekseninde olmuştur. İktidar tarafından daha radikal veya uç söylemler olarak kabul edilen muhalif grupların (sol ve İslamcı siyasi söylemler bunlara örnek verilebilir) bu yıllarda “yasallaşmasına” ve meşru bir muhalif söylem kazanmalarına izin verilmemiştir.

DP muhalefetinin ve bu dönemdeki iktidar-muhalefet ilişkilerinin kısa bir değerlendirmesini yaptığımızda hem DP’nin hem de iktidardaki CHP’nin, henüz eski siyasi tavır alışlarını terk edemediklerini söyleyebiliriz. DP muhalefeti, büyük oranda şekli nitelikteydi ve daha sonra iktidara geçtiğinde de görüleceği gibi gerçek anlamda bir demokrasinin savunuculuğunu yapmamış ve muhalefetini bu çerçevede yürütememiştir. Daha ziyade ekonomik ve kültürel meseleler üzerinde yoğunlaşmış görünmektedir. İktidar da otoriter tek parti döneminin etkilerini üzerinden tamamen atamamıştır. Hala kendisini yegâne güç ve devletin asıl sahibi gibi görmesi dolayısıyla iktidar da muhalefeti kabullenmekte zorluk çekmiştir. Bütün bu ilişkiler çok daha farklı olsaydı sonraki dönemlere de daha demokratik bir siyasal miras bırakılabilirdi. Hâlbuki bırakılan miras, büyük oranda elitler arası kutuplaştırıcı söylem ve uzlaşmazlık kültürü olmuştur.

1950-1960 Arası CHP Muhalefeti

1950 yılına gelindiğinde ise artık, uzun yıllar devam eden CHP iktidarı son bulmuş, DP iktidarı kurulmuştur. 1960 yılına kadar süren DP dönemi de, Türk siyasetinde iktidar-muhalefet ilişkilerinin nasıl şekillendiğinin anlaşılması bakımından önemli bir dönemdir.

1950-1960 arası on yıllık dönemde 1950,1954 ve 1957 yıllarında üç seçim yapılmıştır ve bu seçimlerin tümünden DP çoğunluk partisi olarak çıkmıştır. Ancak “listeli adı çoğunluk” sistemi nedeniyle DP, meclisteki koltuk dağılımında kazandığı oy oranının çok üstünde temsil oranlarına sahip olmuş ve adaletsiz bir temsil sistemi ortaya çıkmıştı. Bu da partiyi ülkedeki “yegâne egemen” noktasına getiriyordu (Tanör, 2016:351). Söz konusu bu durum iktidar-muhalefet ilişkilerinin seyrinde önemli bir durumu ortaya çıkarmıştır. Meclisteki bu çoğunluğuyla DP, bir anda devletin bütün imkânlarını kendi eline geçmiş buldu ve “kendini milli iradenin temsilcisi ve ülkeyi değiştirme göreviyle yükümlü görmeye başladı. Tıpkı kendisinden önceki CHP gibi o da muhalefetten bu süreç içinde küçük bir ortak olmasını bekliyordu.” DP çoğunluğu temsil ettiğini düşünüyordu ve “demokrasi tasavvuruna göre bu çoğunluk kendisine gerekli gördüğü her şeyi yapmak için mutlak yetki ve meşruiyet vermişti” (Zürcher, 2002:322-323).

CHP ise bu dönemde “iktidarı gasp etmiş” olarak gördüğü DP’ye karşı adeta bir “devlet partisi” refleksiyle muhalefet yürütmüştür (İncioğlu,1997:274). Söz konusu bu tavır alışlar doğal olarak iki tarafı da giderek sertleştirmiştir. DP liderleri, “devlet partisi geleneğiyle” kendisini halkın yegâne temsilcisi gören CHP muhalefeti karşısında, 1950 öncesindeki liberal ve çoğulcu söylemlerinin aksine 1950 sonrasındaki dönemde “milli irade” kavramına dayanarak siyasi muhalefetin haklarını göz ardı eden bir tutum takınmışlardır. “Seçimi kazanan mutlak çoğunluğun halk sayıldığı, buna karşılık kaybeden azınlığın ise hiç sayıldığı bu anlayış muhalefeti ortadan kaldırmaya kadar gidebilmiştir” (İncioğlu, 1997:275). Ayrıca parti içi katı disiplin gibi etkenlerle meclisin hükümeti denetlemesi imkânsızlaştığı gibi siyasal çoğunluğun muhalefeti ezmesinin de yolları açılmıştır. Bundan başka bu

dönemde yapılan bir iç tüzük değişikliğiyle meclisin daha doğrusu muhalefetin “hükümeti ve iktidarı denetleme yolları da daraltılmıştır” (Tanör, 2016:351).

Özellikle 1950 seçimlerinden sonra muhalefete baskı daha da yoğunlaşmış görünmektedir. Örneğin muhaliflere oy verdi diye Malatya ili ikiye bölünmüş, Kırşehir ili ise ilçe haline getirilmiştir. 30 Haziran 1954’te seçim yasası değiştirilerek muhalefetin önüne çok önemli engeller koyulmuştur. Radyo yoluyla propaganda olanağı kaldırılmış, siyasi partilerin karma liste yapması engellenerek muhaliflerin güç birliği yolu tıkanmış, bir partiden aday olmak isteyip reddedilenlerin başka bir partiden aday olmaları yasaklanarak DP’ye küsenlerin muhalefet safına geçmeleri engellenmiştir (Eroğul, 1992:125). Bundan başka yine basın kanunundaki değişikliklerle basına bazı sınırlamalar getirilmesi, CHP’nin mallarına el konulması, Millet Partisinin kapatılması, Üniversite özerkliklerinin kaldırılması ve son olarak Tahkikat Komisyonu ile iktidara her türlü muhalefeti susturma ve cezalandırma yetkisi verilmesi bu anlamda önemli gelişmelerdir (Turgut, 1984:276). Burada belki Tahkikat Komisyonu muhalefete yönelik en önemli darbe olarak görülebilir. 1960 yılında DP çoğunluğunun kararıyla kurulan bu komisyon, “CHP’nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanundışı faaliyetlerini araştırmakla yükümlüydü ve DP’li 15 üyeden oluşmaktaydı. Böylece daha soruşturma başlamadan mahkûm edilen CHP ve ana muhalefet silinmek isteniyordu” (Tanör, 2016:353).

On yıllık dönemde CHP ise asıl muhalefetini iktidarın ekonomi politikalarıyla, baskıcı eğilimleri ve giderek artan hukuk dışı tutum ve davranışları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Muhalefetin yoğunluğu ve sertlik derecesi, iktidarın da muhalefet üzerindeki baskısını gittikçe arttırmasına neden olmuştur (Turgut, 1984: 274). Her ne kadar iktidarın sert politikaları çoğulcu ve uzlaşmacı bir zemini inşa edememişse, dönemin ana muhalefet patisi CHP’nin de “yapıcı muhalefet” görevini pratikte gerçekleştiremediği görülmektedir. Muhalefet, iktidarın baskıcı uygulamalarının da etkisiyle muhalefetini sadece kendi varlığını korumak amacıyla icra etmiştir. Bu yüzden, iktidara karşı sosyo-ekonomik anlamda eleştiride bulunma, çözüm önerileri sunma ve iktidarı programında değişikliklere zorlama gibi fonksiyonları yerine getirememiştir. Halkın karşısına açık, belirgin bir politika ile çıkamamış, halktan kopuk politik tavrını sürdürmeye devam etmiştir. Özetle, muhalefet “rejimin bekçiliği görevini yerine getirmeye çalışmıştır” (Turgut, 1984:277). Kısaca bu dönemde de iktidar-muhalefet ilişkisinde yapıcı bir tutum yine sergilenememiş, aksine meşrutiyyetten beri devam eden geleneğin bir örneği daha sergilenmiştir. Dolayısıyla 1950-1960 arası dönemi de rekabetçi ve çoğulcu bir politik sistemin tesis edilmesi yolunda gerekli olan dönüşümlerin yaşanmadığı, demokratik siyasal hayatın kurumsallaşmadığı bir dönem olarak niteleyebiliriz.

1950-1960 yılları arasındaki bu sert politik ortam, iktidarın bir şekilde baskısına maruz kalan veya kaldığını düşünen basın, üniversite, siyaset (CHP) ve askeri bürokrat kesimi bir araya getirmiştir. DP karşısında oluşan bu blok, rejimi korumak adına askerin önderliğinde 1960 müdahalesini gerçekleştirmişlerdir. Bu müdahale ise o zamana kadar kurulan ağır aksak da olsa inşa edilen demokratik düzeni ortadan kaldırmış ve uzun yıllar devam edecek olan “vesayet” düzenini inşa etmiştir. Ayrıca Osmanlı’dan beri devam eden askeri müdahale geleneğini uzun bir aradan sonra cumhuriyet döneminde tekrar başlatmıştır. Askerin Türk siyasetinde bu tarihten sonra artan ağırlığı ise Türk demokrasisinin kurumsallaşması noktasında en önemli problemlerden birisi olarak varlığını korumuştur. Bu problemin varlığını sürdürmesindeki en önemli etkenlerden birisi de 1950-1960 arası dönemde görüldüğü ve diğer dönemlerde de görüleceği üzere iktidar ve muhalefet arasındaki hoşgörüsüz ve uzlaşmaz, yapıcı olmayan siyaset anlayışıdır.

1960 Sonrası Dönem Sol ve İslamcı Muhalefet

1960 sonrası dönem, 1980 yılına kadar önemli politik huzursuzlukların yaşandığı bir dönemdir. İlk on yıllık dönemin 1965 yılına kadar olan kesitinde askerin siyasete büyük oranda hâkimiyeti söz konusuydu. 1960 darbesiyle birlikte DP kapatılmış ve sonraki dönemde bir bakıma bu partinin siyasi mirasını devralan iki siyasi parti kurulmuştur: Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Adalet Partisi (AP). Söz konusu bu iki parti 1960 darbesinden sonra yapılan ilk seçimlerde toplamda koalisyon kuracak güce sahiptiler ancak bu durum “askeri vesayetin” etkisi sebebiyle mümkün olmamıştı. Bu nedenle 1965’e kadar geçen süreye İnönü liderliğindeki koalisyonlarla gelinmiştir. Türkiye’de 1965-1971 yılları arasında yaşanan AP dönemi ise, “ülke tarihinde o döneme kadar çok partili düzene en fazla yaklaşılan dönemdir” (Eroğlu, 1992:145). Çünkü 1960’tan itibaren Türkiye’de hemen her siyasi görüşün partileştiği bir siyasi ortamın hâkim olduğunu görüyoruz. Örneğin sol cemahta Türkiye İşçi Partisi (TİP), İslamcı cemahta Milli Nizam Partisi (MNP) ve milliyetçi cemahta Milliyetçi Hareket Partisi (MHP),

1960-1970 yılları arasında kurulmuş partilerdir. Dolayısıyla bu partilerin kurulması ve örgütlenmesiyle birlikte Türkiye’de o zamana kadar görülmemiş çoğulcu bir siyasi iklim hâkim olmuştu. Ancak bu süreç 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle noktalanmıştır. Genel olarak ele alındığında yine de bu on yılın en önemli özelliği hem sağda hem de solda o zamana dek görülmemiş ölçüde muhalefet ve söylem çeşitliliğinin sağlanmış olmasıdır.

Bu dönemdeki çoğulculuk, doğal olarak birçok siyasi talebi de beraberinde getirmişti. Türk siyaseti o dönemde ya bu çoğulculuğun isteklerini bir şekilde karşılamak için siyaset kurumunu sürekli evrime tabi tutacak yani sürekli bir demokratikleşme ve liberalleşme izleyecekti ya da bu yapılar daha geriye döndürülecek ve istekler susturulacaktı. Söz sahibi olanlar ikinciye seçti ve bu da demokrasinin yine kesintiye uğramasıyla sonuçlandı (Eroğlu, 1992:151). Bütün bu olanlar aslında Türk demokrasinin en önemli problemlerinden birisini gösteriyor ki o da çoğulculuğun idare edilememesidir. Farklı siyasi görüşler bir türlü meşru süreç içinde demokratik siyasete intikal ettirilememiş, radikalleşerek veya radikalleştirilerek genel siyasetin dışında tutulmuştur. Daha cumhuriyetin ilk yıllarında yukarıda da değindiğimiz gibi sol siyasi görüşler hiçbir şekilde meşru kabul edilmemiş, siyasi arenada seslerini duyurmalarına, örgütlenmelerine müsaade edilmemiştir. DP ile gelen kısmi çok partili yaşamda da yine aynı sürecin devam ettiği görülüyor. Sadece sol değil, milliyetçi ve İslamcı siyasi söylemlerin de iktidar tarafından hoş karşılanmadığı ve çeşitli müdahalelere ve susturulmalara maruz kaldıkları bilinmektedir. 1960-1980 arası işte bu “radikal” siyasi görüşlerin serpilmesine fırsat vermiş olması bakımından önemli görünmektedir. Bu aynı zamanda “başka türlü” bir muhalif anlayışın ve söylemin de Türk siyasetinde ve entelektüel ortamında ortaya çıkması bakımından önemli görünmektedir. Örneğin, Anayasa mahkemesinin anayasanın laikliği güvence altına alan maddelerini ihlal ettiği için 1971 yılında kapattığı Milli Nizam Partisi’nin, 1972 yılında Milli Selamet Partisi (MSP) adıyla yeniden kurulmasıyla, İslamcı muhalif söylem çok daha farklı ve ciddi bir imaj oluşturmuştur. Yeni parti, “İslami kültüralizmi daha az vurgulamış ve daha çok tekellerin gelişmesine ve dış sermayeye olan bağımlılığa muhalefet etmiştir. Parti ağır sanayi ve faizden arındırılmış bankacılık gibi İslami değerleri temel alan bir ekonomi istiyordu” (Ahmad, 2012:189). Bütün bu talepler ve geliştirilen siyasi dil, hâkim devlet paradigmasına sosyo-ekonomik anlamda daha temelden bir eleştiri getirmesi bakımından önemli görülebilir. Bir bakıma gerçek muhalif söylem olarak dahi ele alınabilir. Çünkü organizasyonların işleyiş biçimine değil organizasyonun kendisine karşı bir karşı çıkış vardır. Bu karşı çıkış çok daha farklı temellerde bir toplum, siyaset ve ekonomi inşa etmeyi vadediyordu.

Türk solunun da bu bağlamda önemli bir muhalif söylem inşa ettiği söylenebilir. 1961 yılında Türkiye İşçi Partisinin kurulması ile birlikte, Türk siyasetinde sol düşüncenin de legal bir örgütlenme imkânı bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Türkiye İşçi Partisi’nin, Türkiye’deki sol düşüncüyü bünyesinde toplaması ile birlikte görünür şekilde başlayan solcu siyaset çizgisi, zamanla yine bu parti etrafında şekillenen tartışmalar neticesinde kendini tanıma imkânları bulmuştur. 1965 yılında yapılan genel seçimlerde 15 milletvekili çıkararak Türk siyasetinde sol düşünce açısından önemli bir başarı yakalayan Türkiye İşçi Partisi, bu başarısı ile birlikte sol düşüncüyü de Türk siyasetinin önemli bir parçası yani pratiği haline getirmiştir. Türk sosyalizminin 1960’lı yıllarda, Mehmet Ali Aybar gibi isimler tarafından geliştirilmiş yorumları “anti-empyralizm, milliyetçilik, siyasal ve ekonomik bağımsızlık ilkeleri üzerine kuruluydu.” Buna göre, “sosyalizmi bu topraklarda kurmak için Türkiye’nin kendine özgü koşullarını dikkate almak gerekiyordu” (Doğan, 2011:144). Türkiye solunu büyük ölçüde etkileyen ve bir yanı sıra “milliyetçi çözümlere yaklaştıran bu özgücü eğilimin” o yıllarda Türkiye için önemli bir fırsatı bünyesinde barındırdığı söylenebilir (Özman, 2007:378). Ancak 12 Mart 1971 muhtırasında sonra yaşanan gelişmeler ve muhtıraya kadar gelen süre zarfında solun kendi içinde yaşadığı ayrılıklar bu fırsatın bir hayat alanı bulmasını zorlaştırmıştır. Ahmad’ın da ifade ettiği gibi, muhtıradan sonra Türkiye İşçi Partisi’nin kapatılması, soldan gelecek bir alternatif tarafından doldurulmayı bekleyen derin bir ideolojik boşluk yaratmıştır. Bu parti sadece devrimci olduğu için değil, aynı zamanda ülke sorunlarının sadece ulusalcılık söylemiyle tartışıldığı için ve sınıfsal sorunlardan kaçınan bir siyasal uzlaşmaya katılmayı reddettiği için tahrif edilmiştir. Türkiye İşçi Partisi aslında reformcu bir partiydi. Bununla birlikte, gerçekleşmesi için çalıştığı reformlar yapısalı ve bu nedenle kurulu düzen tarafından kabul edilemezdi (2012:186).

Yetmişli yıllar Türkiye’de hemen her alanda kaosun ve çöküşün hâkim olduğu yıllardır. Bir yandan özellikle köyden kente göçün etkisiyle hızlı bir toplumsal dönüşüm yaşanırken öte yandan bu değişimin yarattığı yeni toplumsal talepler, değişime direnç gösteren bürokrasi ve siyasal sistem tarafında çözümsüz bırakılmıştır. Sağ ve sol ideolojilerin gittikçe radikalleşmesiyle birlikte kolektif sorunların

çözümü imkânsız hale gelmiş ve toplum ekonomik krizler, anarşi, terör ve istikrarsız yönetimler nedeniyle bunalıma sürüklenmiştir (Dursun, 2018:65). 1971 muhtırasından sonraki ilk demokratik seçimler 1973 yılının Ekim ayında yapılmıştı. Seçimin sonuçları ve sonrasında yaşanan siyasi krizler yukarıda ifade edilen yetmişli yılların derin toplumsal ve siyasal bölünmüşlüğüne de göstergesi gibidir. Özellikle sağda yeni kurulan partiler sebebiyle oylar bölünmüşken sol ise CHP merkezli kısmi bir birlik görüntüsü vermekteydi. CHP her ne kadar 1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış olsa da tek başına hükümet kurabilecek yeterliliğe sahip değildi. 1980 darbesine kadar ülke koalisyon hükümetleri ile yönetilmek zorunda kalmış yedi yıl gibi bir süre zarfında toplam yedi ayrı koalisyon hükümeti kurulmuştur.

Koalisyon hükümetleri ve bitmek bilmeyen siyasi krizler doğal olarak yetmişli yıllardaki toplumsal taleplere cevap verememiştir. Aslında toplumsal düzlemde çok çeşitli ve çoğulcu bir siyasi iklim olmasına rağmen siyaset kurumu iktidar ve muhalefetiyle bu farklılıkları ve değişim taleplerini demokratik bir düzlemde idare edebilme yeteneği gösterememiş ve siyasal istikrarı sağlayamamıştır. 1973 seçimlerinden 1980 darbesine kadar geçen bu yedi yıllık süreçte siyasal elitler arasındaki uzlaşmazlık toplumdaki ideolojik bölünmüşlüğü de radikalleştirmiştir. Siyasal krizin yanında yetmişli yıllarda yaşanan ağır ekonomik krizler de ayrıca bu toplumsal kaos ve şiddet ortamını beslemiştir.

1980 askeri müdahalesinden önce yaşanan ağır ekonomik krizin zorunlu bir sonucu olarak alınan 24 Ocak Kararları, Türkiye’de önemli ekonomik ve politik dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Serbest piyasa ekonomisine geçilmesini ve devletin ekonomideki rolünün azaltılmasını öngören kararlar, sonraki yıllarda Türkiye’de siyasal liberalizmin de yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda 24 Ocak Kararları sonrası Türkiye’de gittikçe güçlenen liberalizmin mevcut sosyo-ekonomik yapının dönüştürülmesi ve siyasal yapının demokratikleşmesi bağlamında önemli bir muhalefet kaynağı olduğu söylenebilir (Tuncel ve Bakan, 2013: 5349). Ancak hem 24 Ocak Kararları’nın uygulanması hem de siyasal liberalizmin Türkiye’de yerleşmesi 1980 darbesinin askeri yönetiminden sonraki politik ortamda mümkün olabilmıştır.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı toplumunda dönemin sosyo-kültürel meselelerine bir tepki olarak ortaya çıkan siyasal muhalefetin, yirminci yüzyılın başlarına kadar, iktidarın sınırlandırılması veya genel olarak siyasal modernleşme çabasında önemli etkileri olmuştur. 1876 yılında Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesi ve I. Meşrutiyetin ilanı ile yönetimin kanunileştirilmesinde yani yazılı normlara bağlanmasında ve parlamentonun açılmasında büyük oranda siyasal muhalefeti yürüten kadroların etkisi görülmektedir. Ancak tüm bunlar olurken muhalifler her defasında sürgünler, hapis ve ölüm cezalarıyla karşılaşmış, vatan hainliği, fitnecilik ve bölücülük gibi söylemlerle itham edilmişlerdir.

Cumhuriyet döneminde de muhalefete karşı gösterilen tavır büyük oranda aynı olmuştur. Cumhuriyet Türkiye’sinde de her muhalif düşüncenin vatan hainliği ve fitnecilik söylemi ile bastırılması veya suçlanması muhalefetin kaderi olmuştur. Öte yandan muhalefette olanlar da muhalifken eleştirdikleri şeyleri iktidarı ele geçirdiklerinde bu sefer kendileri tekrarlamaktadır. İktidar ve muhalefet arasındaki bu kısır döngü de yine Türk siyasasında sürekli karşımıza çıkan ve halen devam edegelen bir durumdur. Türkiye’de muhalefet, muhalefette iken gördüğü her baskıyı iktidarı ele geçirince “yeni muhalefete” karşı uygulamıştır. Bu durum ise Türkiye’de diyalog ve uzlaşmaya dayalı siyasal söylemin yerleşmesindeki en önemli engellerden biridir. Şüphesiz demokratik kurumsallaşma ve pekişme Özbudun’un ifade ettiği gibi “elitler arası asgari bir uzlaşmayı” gerekli kılar (Özbudun, 2003:126). Ancak Türk siyasetinde söz konusu uzlaşmanın genel olarak inşa edilememesi iktidar-muhalefet ilişkilerinin en büyük sorunlarından biridir. Türk siyasetindeki uzlaşmazlık kültürü tarafları daima “gerçek meseleleri” tartışmanın dışına çıkarmış, elitler düzeyinde başlayan bu kutuplaştırıcı söylem zamanla topluma sirayet ederek millet bütünlüğünü bozan sonuçlara ve kaos ortamlarına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda siyasete güvenin azalmasına, politik yabancılığa ve böylece siyaset kurumunun yıpranmasına da neden olmuş ve olmaktadır.

İktidar-muhalefet ilişkilerinin mahiyeti siyasal kültürle doğrudan ilgilidir. Osmanlı ve cumhuriyet döneminde karşılaştığımız “aşkın ve hikmetinden sual olunmaz”, devlet egemen ve muhalefeti hoş görmeyen katı siyasal kültür, iktidar-muhalefet ilişkilerini olumsuz etkilediği gibi sivil toplumun hareket imkânlarını da sınırlandırarak örgütsel sivil muhalefeti de büyük oranda engellemiştir. Osmanlı döneminde II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kısa süreliğine de olsa bazı sivil örgütlenmeler ortaya çıksa da savaş döneminin etkisi ve İttihat ve Terakki iktidarının yönetim biçimi sivil örgütlenmeye imkân

sağlamamıştır. Cumhuriyet döneminde ise 1960'lı yıllara kadar siyasal iktidara muhalefet edecek sivil toplum örgütlerinin kurulmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmediği gibi verilenler de potansiyel tehlike kaynağı olarak görülmüştür (Tuncel ve Bakan, 2013: 5354). Sonuç olarak her türden muhalefetin sınırlandığı böyle bir ortamda demokratik ve çoğulcu siyasal kültür yerleşememiş ve demokratik kurumsallaşma da sağlanamamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2012), Modern Türkiye'nin Oluşumu, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (2012), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Demirel, A. (2013), Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Doğan, E. (2011), "Türk Solunun Kısa Tarihi: Sosyalizmi Milliyetçilikle Eklemlenmek", Doğu-Batı Dergisi, Sayı:59, s.135-156.
- Dursun, D. (1999), Demokratikleşemeyen Türkiye, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Dursun, D. (2005), "Demokratikleşemeyen Türkiye", 21. yy'm Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, Cilt: 2, Ed. Adnan Küçük, Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Dursun, D. (2018), Türkiye'nin Siyasal Hayatı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Engelhardt, E.P. (2017), Türkiye ve Tanzimat, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Eroğul, C. (1992), "Çok Partili Düzenin Kuruluşu:1945-1971", Geçiş Sürecinde Türkiye, Ed. İrvın Schinck-Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul, s.173-231.
- Faroqhi, S. (2006), "Krizler ve Değişim 1590-1699", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt:2, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.536- 570.
- Findley, C. (2006), "Political Culture and the Great Households", The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603–1839, vol.3, Ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge, Cambridge University Press, s.65-81.
- İğdemir, U. (2009), Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İncioğlu, N. (1997), "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", Türkiye'de Siyaset; Süreklilik ve Değişim, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Der Yayınları, İstanbul, s.253-266.
- Karadağ, A. (2005), "Türkiye'de Demokratikleşme ve Demokratik Sistem: Zihniyet, Kurumlar ve Sorunlar", 21. yy'ın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, Cilt:2, Ed. Adnan Küçük, Aktüel Yayınları, İstanbul, s.311-340.
- Karpat, K. (2012), Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kodaman, B. (2002), "II. Meşrutiyet Dönemi", Türkler Ansiklopedisi, Cilt:13, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s.165-192.
- Korkmaz, C.H. (2013), İttihat ve Terakki, Profil Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (2013). Modern Türkiye'nin Doğuş, Çev. Boğaç Babür Tuna, Arkadaş Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2011), Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2014), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbudun, E. (2003), Çağdaş Türk Politikası, Çev. Ali Resul Usul, Doğan Kitap, İstanbul.
- Özcan, A. (2002), "Sultan II. Abdülhamit", Türkler Ansiklopedisi, Cilt:12, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s. 909-930.
- Özman, A. (2007). "Mehmet Ali Aybar", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol, Cilt:8, Ed. Murat Gültekingül, İletişim Yayınları, İstanbul, s.376-403.
- Petrosyan, Y. (2002). "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü", Çev. Damla Güney, Türkler Ansiklopedisi, Cilt:12, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s.899-908.
- Tanör, B. (2016), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1952), Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, Arba Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, G. ve Bakan, S. (2013), "Türkiye'de Demokrasinin Aksak Ayağı: Muhalefet", Yaşar Üniversitesi E- Dergisi, 8 (31), s. 5341-5370.
- Turgut, N. (1984), Siyasal Muhalefet, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara.
- Uzun, T. (2002), "Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri", Türkler Ansiklopedisi, Cilt:16, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s.569-578.
- Zürcher, E. J. (2002), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul.

Siyasi Temsil ve Kadınlar: Yeni Zelanda Örneği

Melek KAYMAZ MERT¹
Zeynep Ece ÜNSAL²

Özet

Günümüz yönetim anlayışlarında, siyasi temsil, vatandaşların seçimlerde oy kullanarak seçtiği temsilciler vasıtası ile yönetime katılması olarak düşünülmektedir. Çağdaş dünyada böyle bir temsil mekanizması içerisinde toplumun her kesiminin eşit bir biçimde temsil edilmesi beklenir. Ancak siyasette ve diğer önemli karar alma mekanizmalarında toplumun her kesimi aynı oranda temsil edilmemektedir ve bu gerçek, eşit olmayan bir temsil şekline işaret etmektedir. Bugün hemen hemen her ülkede, kadınların siyasi mekanizmalarda sayıca az olmaları, bu konuda çok önemli bir örnektir. Kadınların bütün dünyada siyasette eksik temsil ediliyor olmaları eksik bir demokrasi ve temsil anlayışı olarak, yıllardır süregelen bir sorun olmuştur. Bu sorun, tarihte siyasi faaliyetlerin başladığı ilk yıllardan günümüze kadar devam etmiştir. Ancak, sayıları az da olsa, bazı ülkelere bu konuda iyi örnek olarak gösterilebilirler. Yeni Zelanda bu iyi örneklerden biri olarak, bugün dünyada siyasette kadın temsili oranının oldukça yüksek olduğu bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Yeni Zelanda'da kadınların siyasi haklarını elde etmelerinden günümüze bu konuda yaşanan gelişmeleri, literatür tarama yöntemi ve istatistik veriler ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Temsil, Kadınlar, Yeni Zelanda

¹ Öğr. Gör. Dr., Bursa Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9027-7780, melek.mert@btu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8351-2148, zeynepunsal@gmail.com

The Political Representation of Women: The Case of New Zealand

Melek KAYMAZ MERT¹
Zeynep Ece ÜNSAL²

Abstract

In today's perceptive, political representation is considered as the participation of the citizens in the administration through the representatives elected by themselves in the elections. In the contemporary world, it is expected that every segment of the society will be represented equally within such a representation mechanism. However, not all segments of the society are equally represented in politics and other important decision-making mechanisms and this fact indicates an unequal form of representation. The low number of women in political mechanisms in almost every country today is a very important example in this regard. The underrepresentation of women in politics all over the world has been an ongoing problem for years as an incomplete understanding of democracy and representation. This problem has continued from the first years of political activities to the present day. However, although their number is small, some countries can be shown as good examples in this regard. As one of these good examples, New Zealand stands out as a country with a very high female representation in politics in the world today. The aim of this study is to reveal the developments in this issue from the time women gained their political rights in New Zealand to the present in the light of literature review and statistical data.

Keywords: Political Representation, Women, New Zealand

¹ Lect. Dr., Bursa Technical University, The School of Foreign Languages, Bursa, Türkiye, ORCID: 0000-0001-9027-7780, melek.mert@btu.edu.tr

² Asst. Prof., Beykent University, Faculty of Political Science and International Relations, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0001-8351-2148, zeynepunsal@gmail.com

GİRİŞ

Demokrasi kavramının ilk ortaya çıktığı Antik Yunan'dan, ilk seçimlerin gerçekleştiği Antik Roma İmparatorluğu'ndan bu yana kadınlar erkeklere oranla daha az seçilmişlerdir ve bu tarihsel geleneğin bir sonucu olarak, bugün de siyasette daha az temsil edilmektedirler. Kadınların siyasi temsil ve siyasete katılımı sorunu bugün oldukça güncel bir meselemiş gibi durmaktadır ancak kadınların siyasetteki temsilsizlik sorununun anlaşılması için tarihsel temellere bakmak gerekir. Bu temellendirme, genelde demokrasinin doğduğu yer olarak kabul edilen Antik Yunan'dan itibaren yapılmaktadır. Daha sonra tarihsel süreç incelendiğinde, devlet yapılarının erkek egemen birer yapıya dönüştükleri ve bu katı yapı içerisinde, önemli karar alma mekanizmalarında kadınların söz hakkının oldukça az olduğu yadsınamayacak bir gerçektir. Fransız Devrimi'nde kadınların da birer yurttaş olarak kabul edilmesi için mücadele edip idama mahkûm edilen Olympe de Gouges'den, Cumhuriyet'in ilanı ile erkeklere verilen seçme seçilme hakkının kadınların da hakkı olduğunu savunan Nezihe Muhittin'e kadar dünyanın dört bir tarafında kadınlar eşit haklar için mücadele etmişlerdir.

Kadınlar uzun mücadeleler sonucunda seçme ve seçilme haklarını elde etmişlerdir. Ancak hiçbir zaman Parlamentolar ve Bakanlıklar gibi önemli karar alma mekanizmalarında, erkekler kadar eşit temsil edilememişlerdir. Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women) ve Parlamentolar Arası Birlik (IPU) tarafından yayınlanan "Siyasette Kadın 2021" verilerine göre parlamentolardaki kadın milletvekili oranı %25,5, Bakanlık pozisyonlarındaki kadınların oranı %21,9'dur ve sadece 22 ülkede kadınlar devlet ya da hükümet başkanı olabilmişlerdir (UN Women, 2021).

Bütün bu eşitsiz tabloya rağmen, az da olsa bazı ülkelerde siyasette kadınların temsil oranının daha yüksek olduğunu ve kadınların siyasette daha aktif oldukları görülmüştür. Yeni Zelanda, bu iyi örneklerden biridir. Yeni Zelanda, kadınların oy hakkını 1893 tarihinde henüz dünyanın hiçbir ülkesinde böyle bir uygulama yokken elde ettiği bir ülke olmuştur. Belki de bu eşitlikçi siyasi geleneğin bir sonucu olarak bugün halen Parlamento ve Bakanlık düzeyinde kadın temsiline diğer birçok ülkeye nazaran yüksek olduğu bir ülkedir. Bugün Yeni Zelanda Parlamentosu'nda kadın parlamenterlerin oranı %48'dir ve neredeyse erkeklerle aynı olan bu oran dünyadaki nadir örneklerden biridir. Ayrıca 20 Bakan arasından 8'inin kadın olması siyasette kadınların temsil oranının yüksek olduğunu gösteren başka bir veridir (The Encyclopedia of New Zealand, 2021).

Bu çalışmanın amacı Yeni Zelanda örneği üzerinden kadınların siyasi temsil sorununa eğilmek ve bu ülkede kadınların siyasi temsili konusunda iyi örnekleri ortaya koymak olmuştur. Yeni Zelanda'da dünyadaki birçok ülkeden farklı olarak, kamusal alanda kadın temsiline yüksek olmasının nedenlerine eğilerek, diğer ülkelere örnek teşkil edecek önerilere ulaşmak hedeflenmiştir. Araştırmada feminist literatür taranarak, dünyada ve Yeni Zelanda'da kadınların siyasi temsil tarihine ışık tutulmuş, kadınların haklarını korumak için çıkarılmış kanunlar ortaya konmuştur. Ayrıca oldukça köklü bir geçmişi olan kadın hareketlerinin feminist dalgalar ışığında bir okuması yapılmıştır. Yeni Zelanda'ya ait tarihi okumalar ve istatistik veriler, ülkede kadın haklarının ve aktivizmin oldukça eskilere dayandığını göstermiştir. Bu sayede ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamda cinsiyetçi, ataerkil bir kültür oluşmamıştır.

Kadınlar ve Siyasi Temsil Sorunu

Siyasi temsil, vatandaşların seslerini, fikirlerini ve bakış açılarını kamu politikası oluşturma süreçlerinde "mevcut" hale getirme faaliyetidir. Siyasi temsil, siyasi aktörler, siyasi arenada başkaları adına konuştuğunda, onların haklarını savunduğunda, sembolleştirdiğinde ve onlar adına hareket ettiğinde ortaya çıkar (Dovi, 2002: 729-743). Siyasi temsil kökenleri oldukça eskilere dayanan bir kavramdır. Bütün vatandaşların yönetime katılmasının mümkün olmadığı her toplumda seçimle iş başına gelsin ya da gelmesin bir temsilci vardır. Çağımız modern yönetimlerinde ise vatandaşlar, kendilerini temsil edecek kişileri, seçimler yöntemiyle kendileri belirlerler. Ancak geçmişten günümüze Parlamentolar gibi önemli karar alma mekanizmalarında kadınların eşit bir biçimde temsil edilmediği aşikardır.

Demokrasilerin başlangıç noktası olarak kabul edilen Antik Yunan'da temsil etme ve siyasete katılma, sadece erkek vatandaşların birer eylemi ve hakkı olmuştur. Kadınlar ve köleler, vatandaş olarak kabul edilmediğinden, siyasi haklarından mahrumdurlar (Sumbas, 2015: 103). Antik Yunan dünyasında kadınlar, erkek vatandaşlara kıyasla çok az hakka sahipti. Oy kullanamayan, toprak sahibi olamayan veya miras bırakamayan bir kadının yeri eviydi. Evli kadınlar, en azından yasanın gözünde, kocalarının tam yetkisi altındaydı. Aristoteles gibi yazarlar, kadınları entelektüel olarak kabul etmemiş, kendileri

için önemli kararlar vermektten aciz olduklarına karar kılmışlardır. Öyle ki kadınlar her türlü yasal haktan yoksundular. Bir kadının babası ölürse ve erkek kardeşleri varsa genellikle miras elde edemezlerdi (Games, 2021).

Orta Çağ'da daha öncesinde olduğu gibi, Avrupa'da demokratik bir temsil ve yurttaşlık anlayışından söz edilemez. Halkı temsil edenler, meşruiyetini Tanrı'dan alan mutlak ve sorgulanmaz eril kişilerdir. Ayrıca 17. yüzyıldan önce kadınların temsil edilmediğine yönelik bir düşünce söz konusu değildir; dolayısıyla kadınların temsil probleminin bir sorun olarak algılanması oldukça yeni bir meseledir. Belki de yıllarca kadınların temsil edilmesi gerektiğine dair bir görüş ortaya çıkmamıştır (Sapiro, 1981:173) Genel geçer görüş, hep kadınların yakınları ya da eşleri olan erkekler tarafından iyi temsil edildiği görüşüdür. Bundan dolayı ne Antik Yunan'da ne de parlamenter demokrasilerde kadınların temsili, ilk başlarda bir önem arz etmiştir. Kadınların siyasi temsil meselesi Plato, Aquinas, Machiavelli, Hegel, Rousseau, Locke ve Hobbes gibi Batı siyasi düşüncesinin önemli düşünürleri tarafından da olağan olarak kabul edilmiştir (Darcy, Welch & Clark, 1987: 77).

Kadının siyasi temsil sorunu, anlaşılacağı üzere, kökleri çok eskilere dayanan bir meseledir. Hemen hemen bütün yönetim biçimlerinde kadınlar siyasette ikinci planda olmuşlardır. Batı'da ortaya çıkan liberal ve eşit yurttaş anlayışı içerisinde kadınların yer almadığı görülmektedir. Öyle ki eşitlik ve özgürlük düşüncelerini temel alan Fransız Devrimi esnasında kadınların da erkekler kadar haklı olduğunu savunan Olympe de Gouges 1793'te giyotin ile idam edilmiştir. Bütün bu eril düşünce yapıları içinde, kadınların seçme ve seçilme haklarını elde ettikleri tarihlerin oldukça yakın tarihler olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Kadınlar oy kullanma hakkını ilk kez 1893'te Yeni Zelanda'da kazanmışlardır ve Yeni Zelanda'nın kadın temsil tarihi konusunda diğer ülkelerden en önemli farkı burada yatmaktadır. Daha sonra, kadınlar Finlandiya (1906), Avustralya (1908), Norveç (1913), Danimarka (1918), Avusturya (1918), Almanya (1919), Lüksemburg (1919), Kanada (1920), ABD (1920), İsveç (1921), Hollanda (1928), Birleşik Krallık (1928), İsviçre (1971) gibi ülkelerde siyasi haklarını elde etmişlerdir (Çakır, 2013).

Kadınların kamusal alanda ve önemli mekanizmalarda hep arka planda olduklarının bilincine varan ve bu eril yapıları sorgulamaya başlayan öncü kadınlar arasında Magna Carta'nın doğduğu yer olan İngiltere'de Avam Kamarası'na seçilen ilk kadın Nancy Astor, daha önce de bahsi geçen Fransa'da Olympe de Gouges gibi cesur kadınların sayesinde artık kadınlar için bir değişim başlamıştır çünkü kadınların da en az erkekler kadar eşit olduklarına dair ortak bir bilinç oluşmaya başlamıştır. Nitekim Susan B. Anthony, Virginia Woolf, Mary Wollstonecraft gibi ünlü feminist düşünür ve yazarlar bu durumu sorgulamaya çalışan kadınların sesleri olmaya başlamışlardır (Katleen, 1993: 55).

Bu süreç, toplumdaki mevcut durumun tartışıldığı ABD'de ve her türlü despotizmin kötülüğünün farkına varan Avrupa'da siyasi hak taleplerinin tartışıldığı bir döneme denk gelmiştir. Bu sayede aynı talepleri neden kadınların da dile getiremediği sorusu ciddi anlamda kafaları kurcalamış, Fransız ve Amerikan devrimi gibi özgürlük hareketlerinin neden kadınları etkilemediği sorusu üzerinden ilk dalga feminist hareketler temellenmiştir. Birinci dalga feminizm olarak adlandırılan bu düşünceler, kadınların temsili meselesini ilk kez gündeme getirmesi açısından feminist tarih yazımı açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Yayılan bu düşünceler neticesinde, birçok farklı ülkede kadınlar seçme ve seçilme hakkı, çalışma ve eğitim hakkı gibi önemli haklarını elde etmişlerdir.

Ayrıca feminizmin ilk dalgası olarak adlandırılan bu dönem, sanayileşme ve kentleşmenin yaygınlaşmaya başladığı, liberal düşüncelerin hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dalga'nın amacı, oy hakkına odaklanarak kadınlar için kamusal alanda fırsatlar yaratmak olmuştur. Dalga, her ne kadar öncesinde bazı önemli adımlar atılmış olsa da, resmi olarak 1848'de Seneca Falls Konvansiyonu'nda üç yüz erkek ve kadının kadınlar için eşitlik davası için bir araya gelmesiyle başlamıştır. Yeni hareketin ideolojisini ve politik stratejilerini ana hatlarıyla belirten Seneca Falls Deklarasyonu'nu Elizabeth Cady Stanton tarafından kaleme alınmıştır. Bu bildirge, ilk aşamalarında, kölelik karşıtı hareketlerle de bağlantılı olmuş ve "Ben bir kadın değil miyim?" diyen siyasi kadınların da seslerinin yükseldiği bir dönem haline gelmiştir. Oy kullanma ve kadınların siyasete katılımıyla ilgili tartışmalar, erkekler ve kadınlar arasındaki farkların o dönemde nasıl görüldüğünün incelenmesine yol açtı. Kadınların ahlaki olarak erkeklerden daha üstün olduğunu ve bu nedenle sivil alandaki varlıklarının kamusal davranışı ve siyasi süreci iyileştireceğini iddia eden kadın önderler, bu döneme damga vurdular (Wellman, 2010: 23). Bu eleştiriler temelinde 1960'larda ikinci dalga feminizm başlamış ve 1990'lara kadar devam etmiştir. Bu dalga, savaş karşıtlığı ve insan hakları temelinde dünyadaki çeşitli azınlık gruplarının artan öz bilinci ile önemli boyutlara ulaşmıştır. Yeni Sol görüşün yükselişte olduğu bu dönemde, ikinci dalga'nın sesi

giderek radikal bir hal almıştır. Bu aşamada, cinsellik ve üreme hakları baskın konulardı ve hareketin enerjisinin çoğu, cinsiyetten bağımsız olarak sosyal eşitliği garanti eden hakların elde edilmesi üzerine temelleniyordu. Bu aşama, 1968 ve 1969'da Atlantic City'deki Miss America yarışmasına karşı protestolarla başlamıştır. Feministler, kadınları evde tutmaya çalışan bir ataerkilliğin egemen olduğu ya da kadınların birer cinsel obje olarak lanse edildiği düzeni protesto etmişlerdir (Rampton, 2015: 25). Feminizmin ikinci dalgası, diğer pek çok toplumsal hareketin arasında ses bulmuştur. Sadece kadınlardan oluşan örgütler (NOW gibi), "bilinç yükseltme" grupları oluşturarak Vietnam Savaşı gibi siyasi olaylara da tepki göstermişlerdir. "BITCH Manifestosu" ve "Kardeşlik Güçlüdür" gibi yayınlarda feministler, toplumu cinsiyet eşitliği konusunda bilinçlendirmek istemişlerdir. İkinci dalga, neo-Marksizm ile psikanalitik teorinin kaynaşmasına dayalı olarak giderek teorik bir hal almış ve kadınların boyun eğdirilmesi, ataerkillik, kapitalizm, normatif heteroseksüellik ve kadının eş ve anne olarak rolü eleştirileriyle ilişkilendirmeye başlanmıştır. Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki fark belirginleştirilmiştir. Zira cinsiyet doğuştan getirilen bir özellik iken, toplumsal cinsiyet, toplumların kadın ve erkeklere yükledikleri roller ve anlamları (Arslan, 2017: 26).

1990'larda üçüncü dalga feminizm, kadın haklarının sadece siyasal boyutu ile değil, bilinenden daha farklı olarak toplumun kültürel ve sosyal ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar üzerinden anlaşılması ve çözülmesi gereken bir sorun olarak nitelenmiştir. Günümüzde, kadınlar adına kamusal alanda var olmak hala kültürel, sosyal ve psikolojik engellerle dolu bir süreçtir. Üçüncü dalga, kadınların sahneye güçlü ve yetkili olarak çıktıkları, mağdur birer cins olarak değil, güçlü birer özne oldukları dönemdir. Cinsiyetçi kültürü yıkmak ve özellikle medyanın cinsiyetçi diline dur diyebilmek için teknolojiyen faydalanmaya ve bu konuda ortak bir bilinç oluşturmaya çalıştılar.

1990'ların başında kadınların siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında aktif olarak yer almadıklarını ifade eden J. Ann Tickner, diplomaside, askeriyede ve dış politika yapım süreçlerinde kadınların neden eksik temsil edildiği ya da hiç temsil edilmediği gerçeğini sorgulamıştır. Başta o yıllarda çok önemli bir güç olan ABD olmak üzere tüm devletler, çoğunlukla askeri alanlarda ve dış politikada karar verme gibi süreçlerinde kadınların önemli konumlarda yer alması için uygun olmadıklarını düşünüyorlardı ki bu yüzden bu alanlarda kadınlar yer almıyordu. ABD ancak 1981 yılına gelindiğinde Birleşmiş Milletler'de ülkeyi temsil etmek üzere ilk defa bir kadın büyükelçi atamıştır (Tickner, 1992:45).

Kadınların siyasetteki temsili oldukça eskiye dayanan ve devam etmekte olan bir meseledir. Bugün halen dünya siyasetinde kadınlar erkeklere göre daha az varlık göstermektedirler. Tarihsel süreçte feminist dalgaların gelişimine baktığımızda, kadınların 1800'lerden bu yana kamusal alanda var olma çabası içerisinde olduklarını, erkeklerle eşit haklara sahip olmak, cinsiyet eşitsizliğine maruz kalmamak için çabaladıklarını görmekteyiz. Siyasi hak talepleri ile başlayan bu süreç, zaman içerisinde farklı taleplerin ortaya çıktığı, sadece kadınların değil, ezilen ve dışlanan bütün toplumsal kesimlerin haklarının korunmaya çalışıldığı bir sürece dönüşmüştür. Ancak bütün bu mücadelelere rağmen, kadınlar, bugün halen önemli karar alma mekanizmalarında eksik temsil edilmektedirler. Siyasette kadınları dışlayan ataerkil düşünce yapıları devam etmektedir. Buna rağmen, bazı ülkelerde kadınlar diğerlerine nazaran daha aktif, temsil mekanizmalarında daha görünür durumdadırlar. Çalışmaya konu olan Yeni Zelanda bu bağlamda gösterilebilecek iyi örneklerden biridir. Yeni Zelanda'da kadınların yasal haklarının gelişimine ve bununla bağlantılı olarak kadın hareketlerinin gelişimine bakılmıştır.

Yeni Zelanda'nın Kadın Tarihi

Yeni Zelanda'nın henüz bağımsızlığını kazanmadığı yıllarda, diğer Avrupa toplumlarında olduğu gibi, kadınlar siyasette temsil edilmiyorlardı. Koloninin 1853'teki erken seçimlerinde kadınlar oy kullanamamış ancak 1867'de Maori¹ erkekleri için ve 1879'da neredeyse tüm diğer erkekler için evrensel oy hakkı getirilmiştir. Kadınlara daha çok ev içi sorumluluklar atfedilirken, erkekler kamusal alanda söz hakkına sahipti (New Zeland Government History, 2022).

19. yüzyılın sonlarında bazı öncü kadınlar, bu eril düşünce biçimine meydan okumaya başladılar. Orta öğretimde ve üniversite eğitiminde, tıpta, kilise ve hayır işlerinde kadınlar (özellikle varlıklı veya orta sınıf ailelerden olanlar) etkin bir biçimde rol almaya başladılar. Dikkatler kısa sürede kadınların yasal ve siyasi haklarına çevrildi. Yeni Zelanda kadınlarının oy hakkı mücadeleleri 19. yüzyılın sonlarında İngiltere ve kolonileri, Amerika Birleşik Devletleri ve Kuzey Avrupa'ya yayılan kadın hakları

¹ Yeni Zelanda'da yerli halka verilen ad.

hareketlerinden etkilendi. Yavaş yavaş toplumsal hayata atılmış olan kadınlar, dünyada olup bitenlerden de etkilenmeye başladılar. Ayrıca İngiliz feminizmin yanında, Amerika merkezli Women's Christian Temperance Union'ın (WCTU) çabalarından da ilham alındı. Kadın hareketlerinin ve önde gelen kadın aktivistlerin sayesinde 19 Eylül 1893 tarihinde Lord Glasgow yasa tasarısını imzaladı ve Maori kadınları da dâhil olmak üzere, 21 yaş ve üstü 'İngiliz uyruklu' tüm kadınlar artık oy kullanma hakkına sahip oldu. Bu gelişme dünyada bir ilkti çünkü kadınlar ilk kez bir ülkede oy kullanma hakkına sahip oldular (New Zeland Government History, 2022).

1900'lü yılların başında, Yeni Zelanda tarihinde, kadınların siyasi temsili açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kadın hareketleri oldukça ön plana çıkmaya başlamış, Ulusal Kadın Konseyi (NCW), kadınların parlamento üyeliği elde edebilmeleri için çalışmalar yürütmüştür. 1898 yılında çıkarılan Kadın Kanunları Uygulama Yasası (The Female Law Practitioners Act) ile birlikte kadınlara hukuk yolu açılmış ve 1898 yılında çıkarılan Boşanma Yasası (The Divorce Act) ile kadın ve erkekler arasında kanunen eşitlik ilkesi getirilmiştir. Kadınların parlamentoda temsilci olabilmelerine dair son düzenlemeler ise 1919 yılında yapılmıştır. 20. yüzyılda kadınlar adına artık ülkede önemli gelişmeler yaşanmaya devam etmiştir. Kadınlar 1919'dan itibaren Parlamento için aday olabiliyorlardı ve Parlatentonun ilk kadın üyesi Elizabeth McCombs 1933'te seçilmişti. Başka ülkelerde kamusal alanda kadınların adı bile anılmazken, Yeni Zelanda, kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımış ve bu konuda dünyaya örnek olmuştur (The Conversation Journal, 2022).

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı esnasında erkeklerin savaşlarda hayatlarını kaybetmeleri yüzünden, kamusal alanda doğan boşluk kadınlar tarafından doldurulmuştur. Özellikle iş yaşamında kadınlar oldukça aktif hale gelmişlerdir. Kate Sheppard, Jessie Mackay ve Christine Henderson gibi kadın aktivistler sayesinde, Ulusal Kadın Konseyi oldukça aktif hale gelmiştir. 1940'lara gelindiğinde ise Yeni Ulusal Kadın Konseyi olarak adı değiştirilmiş ve farklı ülkelerde şubeler açarak, kadınların sorunlarına eğilmeye devam etmiştir. 1942 yılında yürürlüğe giren Kadın Jüriliği Kanunu (The Women Jurors Act) ile 25 ila 65 yaş arası kadınların mahkeme ve parlamentolarda jüri olabilmeleri mümkün hale gelmişti. (Jones, 2013:26)

İkinci Dünya Savaşı ile ortaya çıkan ekonomik bunalımda, kadınların ülkedeki işgücüne katkısı oldukça büyük olmuştur ve 1957 yılında ise çalışan kadınların eşit ücret alımını sağlayan kanun (Equal Pay Act) kabul edilmiştir (Orr,2003:25). 1960'lı yıllarda ekonomik refaha ulaşan ülkede kadın hakları farklı boyutlara taşınmaya başlamıştır. Kadın aktivistler kadınları önemli karar alma mekanizmalarında ve çeşitli önemli organizasyonlarda aktif rol almaya teşvik etmeye başlamıştır. 1960'lı yıllar dünyada Yeni Sol'un ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemdeki kadın hareketleri, emek piyasasında ve özel alanda cinsiyet eşitsizliğinin yanında, sınıfsal farklılıkları da sorgulamaya başlamıştır. Eril düşünce yapılarının kendilerine dayattığı bütün rollerden arınmak isteyen kadınlar, küresel meselelere de değinmeye başlamışlardır. Kuzey Amerikalı ve Avrupa'daki kadın hareketlerinden etkilenen Yeni Zelanda'da "İkinci Dalga" olarak adlandırılan bu hareketler, kadınların yasal eşitliklerinden, eğitim, sağlık ve iş olanaklarına kadar eşit bir konuma gelmeleri için mücadele edilmiştir.

1970'lere gelindiğinde kadın hareketleri akademik yaşama taşınmıştır. 1972 yılında Victoria ve Waikato Üniversitelerinde Kadın Araştırmaları Merkezi kurulmuş,1973'te 1500 katılımcı ile kadınların toplumsal statülerini iyileştirmek için ilk kez Birleşmiş Kadınlar Konferansı (United Women's Convention) adı altında bir konferans düzenlenmiştir. 1976-1978 yılları arasında yapılan Kürtaj Yasası Reformu (Abortion Law Reform) ile kadınlara yönelik şiddet ve kadın sağlığı konularında düzenlemeler getirilmiştir. Kadınların siyasete katılımını artırmak için 1975 yılında Kadın Seçim Lobisi kurulmuştur.1973'te İşçi Partisi Hükümeti kadın hakları konusunda seçkin bir komite kurmuş ve Birleşmiş Milletler'in 1975 yılını Uluslararası Kadın Yılı ilan etmesinin ardından bir "Kadınlar Komitesi" daha kurulmuştur. Bu, 1981'de Kadın İşleri Danışma Komitesi (ACWA) tarafından değiştirilene kadar Ulusal Hükümet altında devam etmiş bir kuruluştur. Bu organlar, kadınların görüşlerinin, politika oluşturmayı etkilemesine yönelik ilk resmi girişimleri temsil ediyordu (Mohanram, 1996: 50).

1975 yılında, kadınların siyasete katılımını arttırmak için Kadın Seçim Lobisi (Women Electrol Lobby) kurulmuş, siyasette kadınların daha fazla yer alması gerektiği vurgulanmıştı. Yeni Zelanda 17 Temmuz 1980'de Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women) adlı sözleşmeye imza atan ülkeler arasına girmiştir. Bu sözleşme, kadınların haklarını korumayı ve onlara karşı her türlü ayrımcılığı önlemeyi amaçlayan dünyada birçok ülkenin imzaladığı oldukça önemli bir anlaşmadır. 1980'de Ulusal Hükümet, kadın

hareketinin siyasi gücünün, Kabine düzeyinde kadınlar için resmi bir ses olması gerektiğinin farkına varmıştır. Adalet Bakanı bu nedenle Parlamento’da kadınların birer sözcüsü olarak kabul edilmiş ve Kadın İşleri Danışma Komitesi’ne yıllık rapor vermeye başlamıştır. (National Council of Women Of New Zeland, 2022).

Yeni Zelanda’da “Üçüncü Dalga” olarak adlandırılan süreçteki en önemli gelişmelerden biri Kadın Sorunları Bakanlığı (Women’s Affairs Ministry) olmuştur. Bakanlık, 1984 yılında cinsiyet eşitliğini desteklemek ve kadın haklarını yasal olarak korumak için kurulmuştur. 1987’de erkeklerin de kullanabileceği doğum izni yasasını çıkarmış ve dolayısıyla çocukların bakım sorumluluğunu sadece anneye veren anlayışı yıkmaya çalışmıştır. Ayrıca Bakanlık toplumdaki farklı gruplara karşı ayrımcılığın önlenmesi için de çeşitli yasalar çıkarmıştır. Kurulduğu ilk yıldan itibaren Bakanlık, kadınlar, kadın sivil toplum örgütleri ve Hükümet ile bir nevi köprü görevi görmüştür. Kadınların yasalar önünde eşit olması ve onlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi için çıkarılan diğer yasalar arasında; 1987 yılında çıkarılan Doğum İzni ve İş Koruma Kanunu (The Parental Leave and Employment Protection Act) vardır. Bu kanun ile anne ve babaya 52 haftalık bir doğum izni verilmiştir. 1985 yılında yapılan kanun değişikliği ile eşe tecavüz, suç sayılmaya başlanmıştır (Yeni Zelanda Kadın Bakanlığı, 2022).

Yeni Zelanda’da tarihsel süreç içerisinde özellikle kadın hareketlerinin etkisi ile cinsiyet eşitliğine dair bilinç oluşmuş ve kadınların siyasi haklarının yanında, yasal haklarını elde edebilmeleri de birçok ülkeden önce gerçekleşmiş ve bugün kadınlar yıllardır süregelen köklü bir geleneğin sonucu olarak siyasette oldukça güçlü hale gelmişlerdir. Kadınların kamusal alanda temsilinin diğer ülkelere göre oldukça yüksek olması, ülke kadınlarının kendi mücadelelerinin yanı sıra, onları korumak ve güçlendirmek için çıkarılan kanunlar, Hükümet’in bu konudaki duyarlı çalışmaları ve cinsiyet eşitliğine dair toplumsal bir bilinç oluşmuş olması oldukça önemlidir.

Yeni Zelanda’da Önemli Karar Alma Mekanizmalarında Kadınlar

Yeni Zelanda bugün dünyada cinsiyet eşitliğinin en iyi düzeyde olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Dünya Ekonomik Forumu Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi ülkelerin cinsiyet eşitliğini ölçerken dört temel kriter belirlemiştir: Siyasete katılım, ekonomik katılım, eğitime erişim, sağlık hizmetlerine erişim ve güçlendirme. 153 ülke arasında yapılan araştırmada 6. sırada olan Yeni Zelanda, cinsiyet eşitsizliğinin en az olduğu Norveç, İsveç ve İzlanda gibi ülkelerle hemen hemen aynı puan aralığındadır (Dünya Ekonomik Forumu, 2022). Yeni Zelanda’da, Parlamento koltuklarının yüzde 40,8’ini kadınlar oluşturmaktadırlar. Yetişkin kadınların yüzde 97,4’ü, erkek meslektaşlarının yüzde 96,9’una kıyasla en az orta öğretim düzeyinde eğitim almış durumdadır. Kadınların işgücü piyasasına katılımı ise yüzde 64,8’dir (Human Development Report, 2022).

Tablo 1’de gösterildiği üzere, Yeni Zelanda’da kadınların parlamentoya girmeyi başardığı 1931 yılından 1984 yılına kadar kadın temsilde önemli bir artış gözlenmemiştir. 1980 sonrası kadın hareketlerinin etkisi ve 1996’da karma üyeli nispi temsilin (MMP) tanınmasından sonra, kadın parlamenter sayısı yıllar içerisinde artmıştır. Bugün ülke parlamentosunun yüzde 58’ini kadınlar oluşturmaktadır. Yeni Zelanda parlamentolarında kadın temsili sıralamasında da dünyada 5. sırada yer almaktadır. Bu ilerleme, Yeni Zelanda’nın kadınların oy kullanma hakkını kazandığı dünyadaki ilk ülke olduğu 1893’te başlayan kararlı çabaların bir sonucudur. Herkes için eşitlik ilkesi ülkenin yasalarında yer alırken, ülkede kadın hakları için gerçekleştirilen uygulamalar tutarlı ve olumlu bir örnek oluşturmaya devam etmektedir. Yeni Zelanda Parlamentosu, kadınların siyasette temsilini ve sesini artırmaya yönelik girişimler üzerinde çalışan, partiler arası çalışan aktif bir kadın parlamenter grubuna sahiptir ve Parlamentoda kadınlara özel bir ‘Oy Hakkı Odası’ bulunmaktadır (Uluslararası Parlamentolar Birliği, 2022).

Bugün dünyada kadın başbakanlar tarafından yönetilen 20 ülkeden biri olan Yeni Zelanda’da 2017’de başa gelen Jacinda Ardern ilk günden itibaren kendine cinsiyet eşitliğinin olduğu bir kabine hedefi koymuştur. Hükümet ilk tek partili çoğunluk hükümeti olmasının yanı sıra, aynı zamanda oldukça çeşitli bir kabineye sahiptir. Ardern, ilk döneminde kabinede daha fazla kadın bulundurmak için çabalamıştır. Yeni parlamentonun yaklaşık yarısı (%47) ve İşçi Partisi grubunun çoğunluğu (%53) kadındır. Bakanlıkta Ulusal Parti’nin grubundan daha fazla kadın vardır. Ardern ayrıca Jan Tinetti, Kiri Allan ve Dr Ayesha Verrall gibi isimleri kabinede çeşitli Bakanlıklar’da görevlendirdi (The Conversation Journal, 2022).

Tablo 1. Yeni Zelanda Parlamentosu'nda Kadın ve Erkek Parlamenterlerin Oranı

Yıl	Oran (%)	
	Erkek	Kadın
1931	98,75	1,25
1935	100,00	0
1938	96,25	3,75
1943	97,50	2,50
1946	97,50	2,50
1949	96,25	3,75
1951	95,00	5,00
1954	95,00	5,00
1957	95,00	5,00
1960	95,00	5,00
1963	93,75	6,25
1966	95,00	5,00
1969	96,38	3,61
1972	96,47	3,53
1975	96,47	3,53
1978	96,60	3,40
1981	92,40	7,60
1984	87,50	12,50
1987	86,60	13,40
1990	83,68	16,32
1996	70,83	29,17
1999	69,17	30,83
2002	71,67	28,33
2005	67,77	32,23
2008	66,39	33,61
2011	67,77	31,23
2014	68,60	31,40
2017	62,00	38,00
2020	42,00	58,00

Kaynak: Yeni Zelanda Parlamentosu, 2022.

Bugün ülkesinde herkes için adalet ve demokrasiyi sağlamaya çalışan bir kadın lider olarak Jacinda Ardern Covid-19 sürecini çok iyi yönetmesi ile ilgili olarak dünyanın en iyi liderleri arasına girmeyi başarmıştır. Yeni Zelanda, pandemi nedeniyle tüm ülkenin karantinaya alındığı ilk ülke oldu. Ülkede ilk zamandan bu yana yüksek seviyede önlemler alındı ve 2017 Ekim ayından beri hükümetin lideri olan 39 yaşındaki Ardern'nin karantina ilan ettiği zaman ülkede sadece 6 vaka vardı. Ardern'in bu başarılı yönetimi sayesinde ülkedeki vaka sayısı 1366, ölen insan sayısı sadece 6 olarak kayıtlara geçti (Euronews, 2022).

Tablo 2'de gösterilen Yeni Zelanda'da yerel siyasette kadın temsiline bakıldığında yerel siyasetin birimleri olan şehir, ilçe ve halk konseylerinde kadın temsiline yüzde 30'ları bulduğu görülmektedir. 2013 yerel yönetim seçimlerinde adayların yüzde 31'i ve seçilen üyelerin yüzde 33'ü kadındı. Yerel yönetimlere seçilen kadınların oranı son 25 yılda dörtte birden, üçte bire yükselmiştir.

Günümüzde Yeni Zelanda'da kadınlar artık yerel yönetim tarafından seçilen tüm üyelerin yüzde 42'sinden fazlasını oluşturmaktadır. Auckland'ın yerel kurulları, üyelerin yüzde 51'ini oluşturan kadınlarla en yüksek temsil oranına sahipken, onu yüzde 46 ile ulusal topluluk kurulları takip etmektedir. 2010 yılında seçilen kadın üyelerin yüzdesinin yüzde 30 olduğu göz önüne alındığında, yerel konseylerdeki cinsiyet çeşitliliği seviyesi gerçek bir ilerlemenin işaretidir. Kadın belediye başkanlarının 13'ten 20'ye yükselmesine ek olarak, kadın meclis üyelerinin oranı şu anda yüzde 40'a ulaşmıştır. Wellington ve Nelson şehir konseyleri gibi bazı konseyler ve kurullar artık masanın etrafında en azından kadın ve erkeklerin eşit bir paya sahip olduğu yerlerdir (Local Government New Zealand, 2022).

Genel siyasette oldukça aktif olan kadınlar, ülkenin yerel siyasetinde de oldukça aktiftir ve 1990 sonrası yerel siyasette önemli karar alma mekanizmalarında kadınların temsil oranının artmasının oldukça önemli olduğu açıktır çünkü kadınların önemli karar alma mekanizmalarında desteklenmesi, hükümetin kadınlar için en önemli önceliklerinden biridir.

Tablo 2. Yeni Zelanda’da Yerel Siyasette Kadın Temsilci Oranları

Yıl	Yerel Siyaset			
	Bölge Konseyi	Şehir Konseyi	İlçe Konseyi	Halk Konseyi
Oran (%)				
1989	22	35	19	29
1992	25	35	23	32
1995	29	33	26	33
1998	28	36	27	35
2001	26	39	26	31
2004	25	34	26	32
2007	27	37	28	33
2010	24	35	28	33
2013	21	33	30	37

Kaynak: Ministry of Social Development, 2022.

İşgücüne katılım söz konusu olduğunda ise Yeni Zelanda’da kadınların katılım oranının yüzde 65,9 olduğu görülür. İstihdamın, Yeni Zelanda ekonomisini büyütme için önemli olmasının yanı sıra, kadınlar ve aileleri için geniş kapsamlı ve olumlu sonuçlar doğurduğu açıktır. Kadınlar istihdama her zamankinden daha yüksek oranda katılmaktadır. 1986’dan beri kadın işgücü yüzde 50’den fazla artmış ve Yeni Zelanda kadınlarının işgücüne katılım oranı OECD ortalamasının üzerindedir. Kadınlar, özel sektörde küçük ve orta ölçekli şirketlerde yönetici pozisyonlarının yüzde 32’sini, büyük ölçekli şirketlerin yönetici pozisyonlarının yüzde 20’sini oluşturmaktadırlar. Kadın yönetim kurulu üyeleri en yaygın olarak yüzde 52 ile merkezi yönetimlerde, mühendislik alanında (yüzde 50), Eğitim (yüzde 47) ve Sağlık(yüzde 46) alanlarında faaliyet göstermektedirler.(Stratejic Pay Reports, 2022).

Önemli karar alma mekanizmalarından biri olan yüksek mahkemelerde kadın hâkimler Yeni Zelanda’daki toplam yargının yüzde 29’unu temsil etmektedir. Ayrıca kadınlar Yeni Zelanda’nın diplomatik hizmetinde önemli bir rol oynamaktadır. Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı’ndaki (TİM) personelin yüzde 53,4’ü kadınlardır ve Yeni Zelanda’nın genç diplomatlarının çoğunluğunu (yüzde 55) kadınlar oluşturmaktadır. Dış politika yönetimi pozisyonlarında kadınlar alanın yüzde 56’sını oluşturmaktadır (Ministry For Women, 2022).

Kadınların özellikle yükseköğretimde yine oldukça aktif oldukları görülmektedir. Bugün Yeni Zelanda’da yükseköğretimde, akademik personelin yüzde 50’sini oluşturmaktadırlar. 2021 yılında lisans derecelerinin üçte ikisi kadınlar tarafından alınmıştır. On yıldan fazla bir süredir yükseköğretimde kadınların sayısı erkekleri geçmiştir (Ministry of Education, 2022).

Yeni Zelanda’da önemli karar alma mekanizmalarını, kadınların işgücüne katılımını ve özellikle de yükseköğretimde statülerini değerlendirdiğimizde, hemen hemen hepsinde kadınların oldukça aktif ve ön planda olduğunu görmekteyiz. Hükümet, kadınların kamusal alana tam katılımı konusunda engelleri ortadan kaldırmaya kararlıdır. Ayrıca ülkede cinsiyet eşitliği bir bütünün parçası gibidir. Örneğin işgücüne katılım konusunda var olan cinsiyet eşitliği, diğer sektörlerde de benzer şekilde vardır ve hayatın diğer alanlarına da yansımaktadır.

SONUÇ

Yeni Zelanda uzun zamandır kadın hakları konusunda öncü bir ülke olmuştur. 1893’te kadınlara seçme hakkı vererek dünyada bir ille imza atan Yeni Zelanda Hükümeti, cinsiyet eşitliğini sağlama konusundaki kararlılığını sürdürmüştür. Kadınların siyasi haklarını elde ettikleri tarihten bu yana, kadın hakları düzenli olarak genişletilmiş, böylece kadınlar hukukun her alanında eşit haklara sahip olmuşlardır. Yeni Zelanda, bugün cinsiyet eşitliği konusunda dünyanın en önemli 10 ülkesi arasındadır. Adalet ve eşitliği temel alan ulusal değerleriyle, cinsiyet eşitliği temelli mirasıyla Yeni Zelanda’da kadınlar bugün önemli karar alma mekanizmalarında büyük rol oynamakta, ülke kadınların çoğunlukta olduğu bir hükümet tarafından yönetilmektedir.

Yeni Zelanda’da kadınların siyasette ve önemli karar alma mekanizmalarında bu derece güçlü olmalarının nedenleri arasında 1800’lü yıllardan bu yana yerleşmiş cinsiyetçi olmayan düşünce biçimleri ve siyasi kültür vardır. Kadınları kamusal alandan uzaklaştıran ve kabullenemeyen zihniyet

uzun sürede yerleşen ve kök salan bir zihniyettir. Bu zihniyetin oluşmasında ataerkil aile yapıları, kültürler ve eğitim sistemleri etkilidir. Bu toplumsal gerçekler bireylerin siyasi tercihlerine de yansımaktadır. Yeni Zelanda bu zihniyetin kökleşemediği belki de dünyadaki nadir ülkelerden biri olarak varlığını sürdürmektedir. Bu zihniyetin kökleşmemiş olmasının oldukça önemli getirilerinin olduğu aşikârdır çünkü ekonomik ve sosyal hayatta oldukça yüksek olan kadın temsili, ülkenin en önemli karar alma mekanizması olan Parlamento’da da oldukça yüksektir. Bütün bu olumlu gelişmelerin ve diğer ülkelerden bu anlamda çok farklı olmanın diğer bir nedeni olarak, ülkenin kadınlarının yüzyıldır devam eden mücadeleleri ve kadın sivil toplum kuruluşlarının karar alıcıları etkileme düzeyinin yüksek olması da gösterilebilir. Ayrıca ülkenin demokratik siyasi kültürü, bütün dezavantajlı gruplara da temsil olanağını adaletli bir şekilde sağlamaya çalışmaktadır. Kadınların siyasi temsili arttırmak için Yeni Zelanda’da olduğu gibi, hükümetlerin kadın sivil toplum örgütleri ile iş birliği içerisinde çalışmakta ve bunun bir siyasi kültür geleneği haline getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, B. (2017). “The Visibility Of Masculine And Feminine Languages In Columns”, *European Journal of Language and Literature*, Vol.3. No:3, ss.25-35.
- Çakır, S. (2013). *Erkek Kulübünde Siyaset, Kadın Parlamentelerle Sözlü Tarih, Versus Yayınları, İstanbul.*
- Dovi, S. (2002). “Preferable descriptive representatives: Will just any woman, black, or Latino do?” *American Political Science Review*, 96(4), ss.729-743.
- Euronews, <https://tr.euronews.com/2020/04/15/kad-n-liderler-covid-19-a-aman-vermedi-erkek-meslektaslar-na-fark-attu> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- Games, M. (2021). *Ancient Lovers. World History Encyclopedia*. Retrieved from <https://www.worldhistory.org/image/14287/ancient-lovers/>
- Human Development Report, The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene Briefing note for countries on the 2020 Human Development Report, 2022.
- Jones, H. (2013). *A Historical Analysis Of The Status Of Women In New Zeland: Has Cedaw Had An Impact?* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University Of Waikato, 2013.
- Kathleen, B. J. (1993). *Compassionate Authority: Democracy and Representation of Women*, Routledge, New York.
- Local Government New Zeland, <https://www.lgnz.co.nz/news-and-media/2019-media-releases/women-candidates-win-over-voters-in-local-elections/> (Erişim Tarihi: 14.01.2022).
- Ministry For Women, <https://women.govt.nz/work-skills/paid-and-unpaid-work/labour-force-participation> (Erişim Tarihi: 15.01.2022).
- Ministry Of Education <https://www.educationcounts.govt.nz/home> (Erişim Tarihi: 15.01.2022).
- Ministry of Social Development, <http://socialreport.msd.govt.nz/civil-and-political-rights/representation-of-women-in-government.html#2.-local-authority-elections> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).
- Mohanram, R. (1996). “The construction of place: Maori feminism and nationalism in Aotearoa/New Zealand”. *NWSA Journal* Vol:8. No:1, ss. .50-69.
- National Council Of Women Of New Zeland, <https://www.ncwnz.org.nz/what-we-do/cedaw/> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).
- New Zeland Government, <https://nzhistory.govt.nz/page/women-vote-first-general-election> (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- Orr, E. (2003). “Equal Pay For Work of Equal Value in New Zealand: A History of the 1960 and 1972 Equal Pay Acts”. *Women’s Studies Association (NZ)*, Palmerston North, ss. 21-23.
- Rampton, M. (2015). *Four waves of feminism*, Pacific University, Oregon.
- Sapiro, V. (1981). “Research Frontier Essay: When Are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women”, *American Political Science Association*, Vol: 75, No: 3.
- Strategic Pay Reports, <https://www.strategicpay.co.nz/> (Erişim Tarihi: 23.01.2022).
- Sumbas, A. (2015). “Kadının Politik Temsil Meselesi Üzerine Bir Tartışma”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 53, ss. 103-121.
- The Conversation Journal, <https://theconversation.com/her-cabinet-appointed-jacinda-ardern-now-leads-one-of-the-most-powerful-governments-nz-has-seen-148984> (Erişim Tarihi:14.01.2022).

- The Conversation Journal, <https://theconversation.com/why-new-zealand-was-the-first-country-where-women-won-the-right-to-vote-103219> (Erişim Tarihi: 23.01.2022).
- The Encyclopedia of New Zealand, <https://teara.govt.nz/en/graph/28634/women-in-parliament> (Erişim Tarihi: 28.12.2021).
- Tickner, J. A. (1992). Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security, Columbia University Press, New York.
- Uluslararası Parlamentolar Birliği, <https://www.ipu.org/news/case-studies/2021-03/women-in-politics-in-new-zealand-heres-what-they-are-doing-right> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).
- UN Women, <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications> (Erişim Tarihi: 28.12.2021).
- Wellman, J. (2010). The Road to Seneca Falls: Elizabeth Cady Stanton and the First Woman's Rights Convention, University of Illinois Press.
- World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/ab6795a1-960c-42b2-b3d5-587eccda6023/digest> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).
- Yeni Zelanda Kadın Bakanlığı Web Sitesi, <https://women.govt.nz/about/new-zealand-women/history/ministry> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).
- Yeni Zelanda Parlamentosu, <https://www.parliament.nz/en/mps-and-electorates/members-of-parliament/> (Erişim Tarihi: 13.01.2022).

What is Political Islam? A Bibliometric Analysis of the Literature

Abdullah ÖZÇELİK¹

Abstract

Political Islam, which has been the subject of much discussion in the media, political circles and academia, appears to have different dimensions in different historical processes. In particular, the political, economic and social depressions the Ottoman Empire experienced at the end of the 18th century also reverberated in the Islamic world beyond its borders in similar and different dimensions. military defeats, colonization, orientalism, missionary crises are among the main crises. Although the Islamism movement, which emerged from all these problem areas, had an intellectual grounding related to the problems mentioned above, its political aspect/discourse is emphasized, even reduced to the political field. This study examines the contexts in which the concept of 'political Islam' is discussed in the scholarly literature. In this bibliometric analysis, 1,209 studies were obtained from scanning the Web of Science database. The main findings are as follows: The United States had the most publications, and Georgetown University was the institution with the most publications. The most published journal is Insight Turkey, and Emmanuel Karagiannis had the most publications. In addition, in the keyword analysis, concepts such as Islamism, democracy, Arab Spring, came to the fore along with political Islam.

Keywords: Political Islam, Political Islamism, Bibliometric Analysis, Biblioshiny

Siyasal İslam Nedir?: Literatür Üzerine Bibliyometrik Bir Araştırma

Abdullah ÖZÇELİK¹

Özet

Medyada, siyasi çevrelerde ve akademide çokça tartışılan Siyasal İslam, farklı tarihsel süreçlerde farklı boyutlara sahip görünmektedir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi, ekonomik ve sosyal bunalımlar, İslam dünyasına da benzer ve farklı boyutlarda yansımıştır. Askeri yenilgiler, sömürgecilik, oryantalizm, misyonerlik bahsedilen bunalımların arasındadır. Bütün bu sorun alanlarından ortaya çıkan İslamcılık hareketinin yukarıda bahsedilen sorunlarla ilgili düşünsel bir zemini olmasına rağmen, siyasi yönü/söylemi üzerinde durulmakta, hatta sadece siyasi yöne/söyleme indirgenmektedir. Bu çalışma, literatürde "siyasal İslam" kavramının tartışıldığı bağlamları incelemektedir. Bu bibliyometrik analizde Web of Science veri tabanı taranarak 1.209 bilimsel çalışma elde edilmiştir. Başlıca bulgular şu şekildedir: Amerika Birleşik Devletleri en fazla yayına sahip ülke, Georgetown Üniversitesi en fazla yayına sahip kurumdur. En çok yayın yapılan dergi Insight Turkey'dir ve Emmanuel Karagiannis en çok yayına sahip yazardır. Ayrıca anahtar kelime analizinde siyasal İslam ile birlikte İslamcılık, demokrasi, Arap Baharı gibi kavramlar da ön plana çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal İslam, Siyasal İslamcılık, Bibliyometrik Analiz, Bibliyoshiny

INTRODUCTION

The new political situation that emerged after the collapse of the Ottoman Empire led to severe and significant ruptures, especially in geographical areas where Muslims lived as the majority. On the one hand, the caliphate was abandoned. On the other hand, the struggle for existence under the colonial administrations caused Muslims to engage in different political, administrative and social pursuits. The wave of rebellion against the colonial administrations began to acquire a religious nature with the caliphate movements. Islamism movements, which took shape as a modern ideology at the beginning of the 20th century, were faced with gaining content that incorporated political demands that were being discussed and scrutinized and emphasised its political aspect.

In 1979, the political regime change in Iran and erratic world politics, especially in the Islamic world, took it to a different stage and brought a new dimension to political Islam debates and the articulation of a sectarian point of view. In addition to these changes, Soviet armies were in Afghanistan at the same; tribal structures and religious groups received support from different political systems; and the uprising in Syria led by the Muslim Brotherhood and Kaaba raid occurred. The events mentioned above have increased the activities of terrorist structures, sectarian conflicts and Islamist groups with political aims, all of which will affect Middle Eastern countries for many years to come.

Despite this historical background, different definitions of political Islam have been made, and various aspects of the concept have been emphasized. Although defining Islam is gaining an active position in the political arena, March (2015) stated it led to the Islamization of domestic legislation by covering both state and non-state social segments, considering it has been subjected to different interpretations by Islamists. Ayoob (2004), however, tried to define what political Islam is by explaining what it is not. According to Ayoob, after the September 11 attacks, three assumptions were provided in political Islam discussions. The first assumption is that political Islam represents a monolithic understanding and movement. The second is that political Islam is violent by its nature (e.g., jihadist approach). The third assumption is that the unity of religion and political institutions stems the religion of Islam. After stating these assumptions are baseless and wrong, Ayoob argued that Islamism and political Islam are indistinguishable and adopted Guilian Denoeux's definition. Ayoob (2004) defined it as a form of instrumentalization of Islam by individuals, groups and organizations pursuing political goals. Therefore It becomes possible to produce political answers to today's challenges faced by Islam. İsmail Kara (2017), discussed the specific features of political Islam as being a 'newly produced' concept in 1980. Further, Kara referred to the next period after 1980 as the 'Period of Harmony and Integration' and divided the history of the thought and movement of Islamism into periods. According to Kara, political Islam,

It has been associated with terrorism, armed struggle and blood, sharia and caliphate-centered political demands, violence, the Islamic state, opposition to democracy and secularism, radical and fundamentalism. In addition, it has been used as a tool to deem the opposition, activist religious thoughts and movements that are condemned and wanted to be liquidated as illegal, and to disable them (39).

Although bibliometric analysis is used for different purposes, it primarily gives detailed information about the structure of an academic field, including its design, trends and academic cooperation opportunities. It also allows scholars to analyze the performance status of an academic area by using mathematical and statistical methods and make visualizations by mapping its intellectual and conceptual structures (Şimşir, 2021: 14). A sufficient number of scientific studies are required to perform the analyses, which identifies publications in the broadest sense in a particular subject area. Bibliometric methods based on content or citation analysis are frequently used to extract and process data (Elleegard & Wallin, 2015). The accurate interpretation of large amounts of unstructured data help map the changes in the field and its literature (Donthu et al., 2021: 286). This study aims to reveal the general view of scientific studies on political Islam from different perspectives by using the bibliometric analysis method. The study was performed by extracting data from the Web of Science database and is expected to fill an essential gap in the academic literature.

Thematically, by applying bibliometric analysis to political Islam, the following research questions were addressed:

1. Which countries have the most publications in this field, and what is the historical trend?
2. Which university or institution has the most articles, and the historical movement?

3. Which authors have the most publications, and how many citations have they received?
4. What are the most productive publishers?
5. What are the most influential documents and research topics?
6. What is the intellectual structure of political Islam literature?

In the light of this information, in the first part of the article, I will provide some definitions of political Islam. In the second part, I will explain the method of the article in detail. In the third section, I will describe the findings of the bibliometric analysis according to four categories: countries, authors, citations and keyword analysis. In the last part, the article is evaluated.

Method

The continuous quantitative increase experienced in the scientific field, followed by experts working in the relevant field, has caused many questions to remain unanswered, especially those about how changing dynamics have led academic interests to evolve. This situation has created the need for bibliometric methods to reveal the dynamics of the field and determine its structure. Although the developments in bibliometrics go back to the 1870s, the concept was first described by Pritchard in 1969. At its most basic, bibliometrics analyses scientific studies based on statistics and mathematics. It presents the general view of the related discipline through data obtained from databases, such as WoS, Scopus and PubMed. Bibliometric studies are carried out for performance analysis and scientific mapping. In performance analysis, the performance of the author, country, institution and citation is revealed, while in scientific mapping, the network of relations among the author, institution and countries are considered and the network of connections among subjects and concepts as well as the relations among authors, journals and institutions are examined (Pritchard, 1969; Simsir, 2021: 47; Donthu et al., 2021: 288; Zupic & Cater 2015).

Especially in bibliometric studies, for which citation-based analysis (citation analysis) is used frequently, the most influential scientific studies, authors and scientific journals that shape the field are analyzed over the number of citations. In this analysis, answers are sought to clarify which authors, institutions and countries are responsible for the most studies as well as who are the most-cited authors in the field. Co-citation analysis, which is also a form of citation-based analysis, shows the citation frequency of two different analysis units in the same study. This analysis is carried out for questions such as the following: What is the current intellectual structure of a field of study? Which studies, authors and journals represent the centre and periphery? What is the structure of the relationship network among the most-cited authors, studies and journals? How does this relationship network change over time (Vogel & Güttel, 2013; Aria & Cuccurullo, 2017; Ozturk, 2021: 42, 47)

The bibliometric method used in this study to reveal the state of the Islamic political literature includes quantitative data obtained from publications and quotations (Donthu et al., 2021: 286; Derviş, 2019: 157). Another aspect of the bibliometric analysis is monitoring scientific developments and visualizing scientific knowledge from conceptual, intellectual and social structures.

In this study, I applied the bibliometric analysis method was applied to reveal the current state of the literature about the political islam. Bibliometric methodology encompasses quantitative techniques (e.g., bibliometric analysis and citation analysis) from publications and citations (Donthu et al., 2021: 286). This study aims to reveal the general trend of scientific studies on political Islam from different perspectives, using citations, co-citations (based on documents and authors) and co-occurrence (based on author keywords) analysis.

Data

In this study, the WoS database was preferred for bibliometric analysis for the following reasons. First, the WoS database has a positive reputation for including publications with high-impact factors. It is the most crucial database for following the citation network when citing work in a scientific study. Another database used for bibliometric analysis is Bibliometrix R Studio, developed by Aria and Cuccurullo (2017). Performance analysis and science mapping are applied using RStudio software, one of the most used tools by researchers, data analysts and analytics practitioners for performing statistical analysis. R makes bibliometric studies useful for conducting meta-analyses (Forliano, 2021: 2).

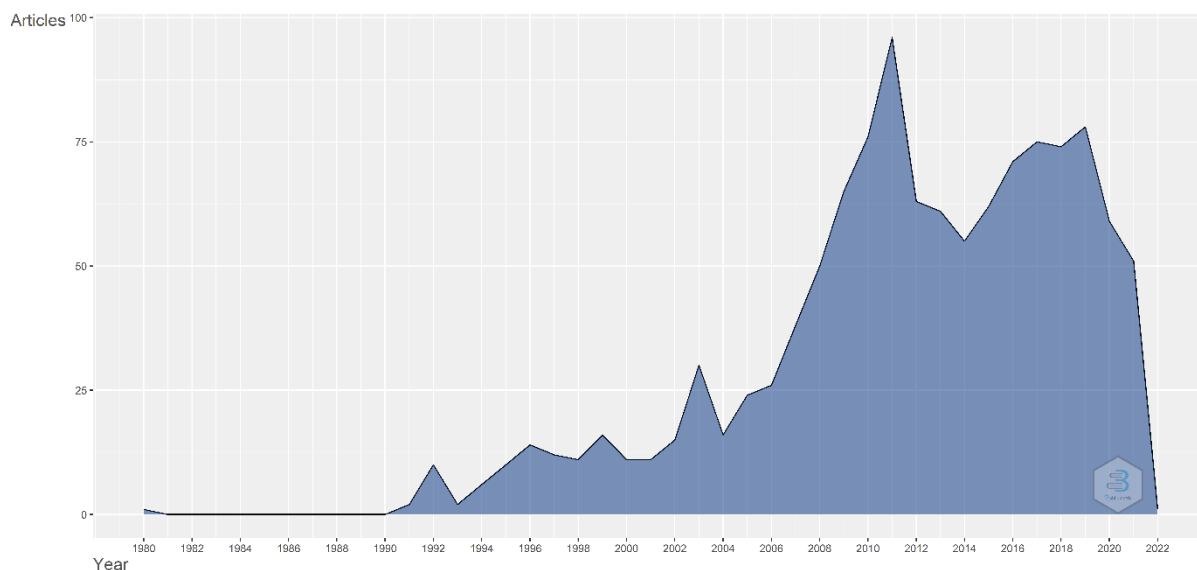
Research Criteria and Limitations of Research

All publications in the WoS database from 1980 to 2021 were filtered using ‘political Islam’ and ‘political Islamism’. The final version of the document list was obtained on February 2022, and publications published after this date were not included in the study. Table 1 presents an overview of the analyzed data. Within the scope of the determined keywords, the first document was published in 1980, and 1,209 documents were found spanning from 1980 to 2022. I observed that 1,184 authors in 67 countries have worked in this field. According to the table, the average citation per document is 5.2.

Table I: Main Information

Description	Results
Period	1980–2022
Country	60
Sources (Journals, Books, etc.)	523
Documents	1209
References	36671
Keywords Plus (ID)	462
Author’s Keywords (DE)	1453
Authors	1184
Author appearances	1448
Authors of single-authored documents	824
Authors of multi-authored documents	360
Single-authored documents	1026
Documents per author	1,02
Authors per document	0,979
Coauthors per documents	1,2
Collaboration index	1,97

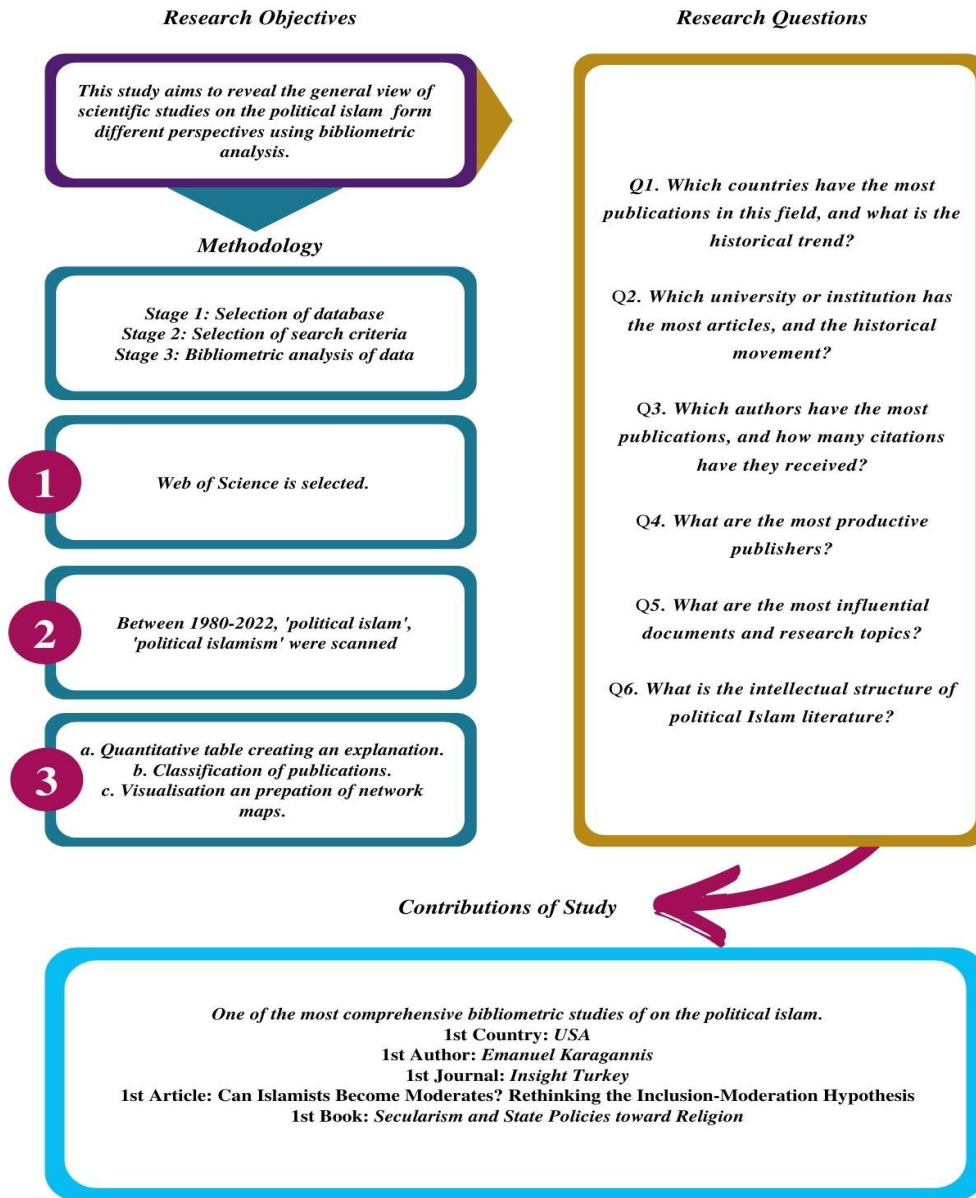

Figure I: Annual Scientific Production: ‘Political Islam’

The change in scientific studies produced over the years is shown in Figure 1. I observed the studies on political Islam, which started being published in 1980, have increased cumulatively, especially in the years that coincide with a turbulent period for Muslims living in the Islamic world and other countries. Although some define political Islam as a populist conflict area (Mazarweh, 2021), it should not be defined by considering only the conflict between radicalization and moderation radicalization and moderation. Further, the increase in the number of political events have increased the number of studies about political Islam. At first view, attacks against Muslim immigrants in Europe; the evolution of European politics to becoming increasingly xenophobia, especially against Muslims; the U.S. occupation of Afghanistan and Iraq; and the political, economic and social crises experienced after the Arab Spring spilled over from the Middle East and had effects near and far geographies undoubtedly comes to mind.

Research Design

The keywords determined in the study, in which a bibliometric analysis technique was used, were searched in the WoS database as ‘Political Islam’ OR ‘Political Islamism’ with the ‘topic’ option in the search bar (Koc, 2021). Afterward, the data were captured in Plain Text format and analyzed in the R program-based Bibliometrix interface. After the publications were distributed according to database, year, country, institution, and journal information, keywords were subjected to typical word analysis, and bibliographic data were subjected to co-citation analysis. A visual map of keywords and cited publications was created via Bibliometrix R Studio to show links between articles more accurately. The research process and findings are summarized in Figure 2.

Figure II: Research Design (Diagram)

Results

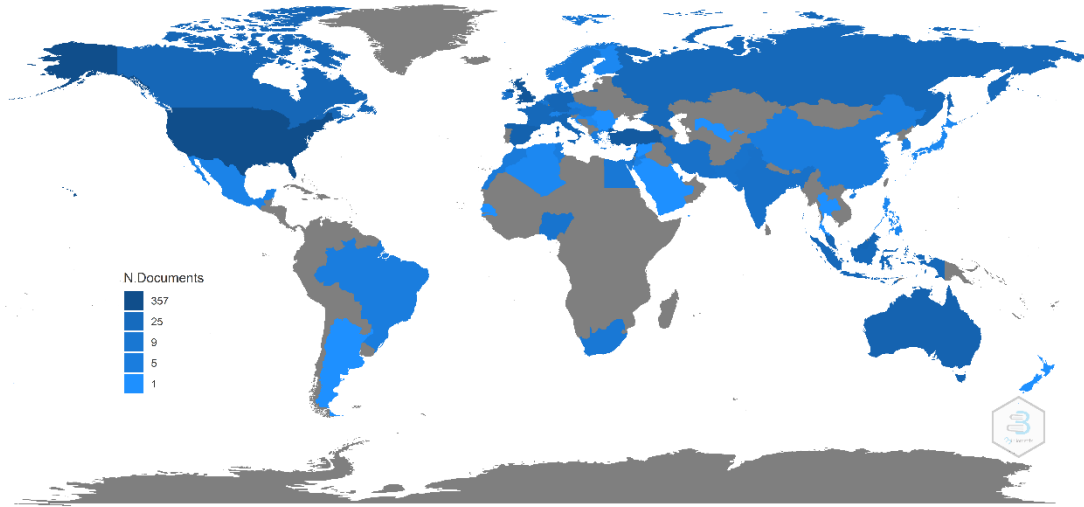
In this section of the study, the results obtained from the bibliometric analysis were examined. Keywords, the most productive institutions and authors, and the most influential studies are provided. The word clouds obtained from the analysis of the titles, abstracts, keywords and bibliographies of the documents used by the authors researching political Islam are presented in Figure III. The concepts of state, religion, Turkey, democracy, moderation, justice, transformation in Keywords Plus; The concepts of Islam, Turkey, Arab Spring, terrorism, middle east and secularism in Author's keywords; Indonesia, Turkey, Muslim, democracy, Islamic party concepts in Titles; In Abstracts, the concepts of Islamic movements, development, Islamism, democracy are emphasized.

in the red region. When looked at carefully, it can be seen the concepts in the aforementioned region are most closely related to the Islamic countries in the Middle East. In the blue zone, the concepts of gender, authoritarianism, elections, Iran, Indonesia, security and Islamic State come to the fore. In the purple area, the concepts of Arab world, modernity, secularism, political parties, democracy, fundamentalism and liberalism are emphasized. In the green zone, the concepts of Turkey, Islamist parties, democratization and AKP are prominent. Although they are in different color groups, all these concepts are related in a single network map.

The Most Productive Countries and Institutions

Authors associated with institutions from different countries have studied political Islam. Data collected from the WoS was obtained from 60 countries. As shown in Figure V, different degrees of darkness on the map show the number of publications of the countries.

Figure V: Country's Production

Table II lists the twenty countries with the highest number of publications among the total of 60 countries. The spread of the countries' distribution in the list in terms of different geographies and Turkey's first-place entry should be focused on.

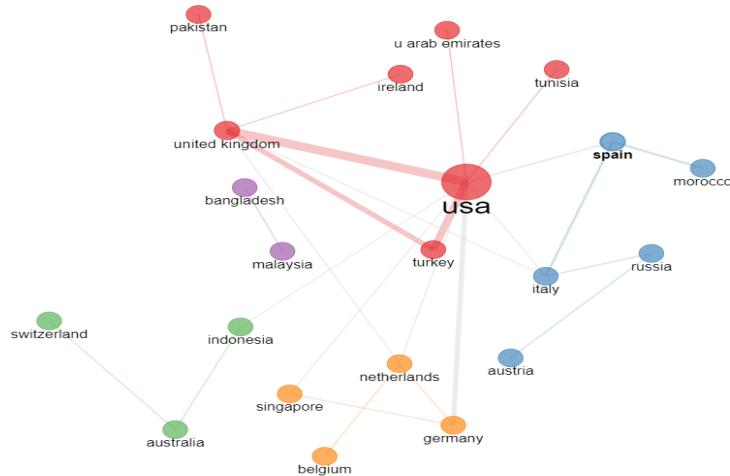
Table II: Total Articles in the Country

Region	Freq
USA	357
UK	167
Turkey	120
Spain	57
Australia	51
Italy	39
Malaysia	39
Germany	38
Canada	36
Indonesia	31
Russia	31
France	30
Netherlands	27
Lebanon	18
Israel	16
Bangladesh	14
India	14
Iran	14
Ireland	14
Singapore	13

In Table III, the citation performance of the countries is presented. Again, the first twenty countries with the highest citation effect are examined. The high average citation rate of Turkey draws the viewers' attention. In terms of the number of citations, the United States, Turkey and England are in the top three.

Table III: Country's Total Citations

Country	Total Citations	Average Article Citations
USA	2203	7,703
Turkey	1076	11,696
United Kingdom	460	3,382
Australia	224	5,6
Germany	158	5,643
Lebanon	121	8,067
Malaysia	82	3,727
Canada	70	2,188
Ireland	68	6,182
Italy	64	2,462
Spain	61	1,326
Netherlands	59	3,933
Sweden	59	8,429
France	48	2
Singapore	39	3,9
Belgium	35	11,667
Israel	27	1,929
Hungary	25	4,167
New Zealand	23	23
Egypt	19	4,75

Figure VI: Collaboration Network Map

Figure VI, presents a network map showing the cooperation among countries. Countries included in the classification reveal ones that have joint academic studies. The countries in this network map, which are also in collaboration, are geographically dispersed. The United States also maintains its centrality in this network map.

When we examine the number of publications from institutions, Georgetown University in the United States has the most studies in Table IV. Georgetown University, a private university, was established in 1789 and stood out in many different fields. Other institutions in the top three on the list are the European University Institute and Cambridge, respectively.

Table IV: Top 20 Institutions by Number of Publications

Affiliations	Country	Articles
Georgetown University	USA	25
European University Institute	Italy	14
University of Cambridge	UK	13
University of London	UK	13
Bilkent University	Turkey	12
International Islamic University Malaysia	Malaysia	11
Bogazici University	Turkey	10
Koc University	Turkey	10
University of Birmingham	UK	10
Oxford University	UK	10
Australian National University	Australia	9
Cornell University	USA	9
King's College London	UK	9
Stanford University	USA	9
Autonomous University of Barcelona	Spain	9
University of Granada	Spain	9
University of Toronto	Canada	9
Princeton University	USA	8
Complutense University of Madrid	Spain	8
University of Massachusetts	USA	8

The Most Productive Authors and Journals

Table V includes the most cited authors according to the studies reviewed in WoS. It is possible the authors mentioned below have revealed or determined different aspects of political Islam as a result of their studies. It is seen the authors in the table generally research the Middle East, Islamic movements and the relationship between religion and politics. The institutions where the authors work are usually located in the United States. Emmanuel Karagiannis, who is at the top of the table, studies international security, the Middle East, Central Asia, political Islam, and Russian foreign policy at King's College. Graham Fuller and Murat Somer follow.

Table V: Authors with Several Articles

Authors	Title	Research Area & Interest	Affiliation	Country	Articles
Emmanuel Karagiannis	Dr.	International security, Middle East, Central Asia political Islam, Russian foreign policy	King's College	UK	11
Graham Fuller	Adviser	The Middle East and Central Asia	RAND Corporation	USA	7
Murat Somer	Prof.	Comparative politics, polarization and democracy, ethnic conflict and nationalism, democratization and autocratization	Koc University	Turkey	7
Kayhan Delibas	Prof.	Islamic movements, Islamist parties in Turkey, current research risks society	Aydın Adnan Menderes University	Turkey	6
Chiara Formichi	Assoc. Prof.	Islamic Studies, history and area studies	Cornell University	USA	6
A.Kadir Yildirim	Assist. Prof.	Religion and politics, comparative politics, Middle East, Islamism	Rice University	USA	6
Shaul Bartal	Dr.	Islam Middle East	Bar-Ilan University	Israel	5
Francesco Cavatorta	Assoc. Prof.	Democratization and authoritarianism in the Arab World, dynamics of civil society, political parties and Islamist movements,	Laval University	Canada	5

		international relations of the Arab world, political science			
Jocelyne Cesari	Prof.	Religion and politics, International relations, Middle Eastern politics, European politics, critical theory	University of Birmingham	UK	5
Donatella Della Porta	Prof.	Sociology, political science, Social movements, democracy	Scuola Normale Superiore	Italy	5
C. Christine Fair	Assoc. Prof.	Political–military affairs of South Asia, ethology science and biotechnology, women’s health policy	Georgetown University	USA	5
Jeffrey Haynes	Prof.	Religion, international relations, democratization, development	London Metropolitan University	UK	5
Jillian Schwedler	Prof.	Middle East politics, Jordan, Middle East protests, political Islam	City University of New York	USA	5
As'ad AbuKhalil	Prof.	American government; comparative politics: Middle East gender and sexuality in the Middle East; politics of the Arab-Israeli conflict	California State University, Stanislaus	USA	4
Hülya Arik	Assist. Prof.	Feminist geographies of the body, feminist geopolitics, security and risk studies, critical geographies of secularism and Islam, cultural geography cultural industries	University of Massachusetts	USA	4
Mohammed Ayoob	Prof.	South Asia, Middle East, Persian Gulf, Southeast Asia	Michigan State University	USA	4
Kingshuk Chatterjee	Prof.	Contemporary history, international relations	Calcutta University	India	4
John Esposito	Prof.	Islam and democracy, global terrorism, Muslim–Christian relations, religion, and international affairs	Georgetown University	USA	4
Kikue Hamayotsu	Prof.	Comparative politics, politics and religion democratization, political Islam ethnic conflict	Northern Illinois University	USA	4
Esen Kirdis	Assoc. Prof.	The Middle East, North Africa, Turkey, Islamic parties, religion and politics	Rhodes College	USA	4

Table VI shows the top twenty journals with the most publications about political Islam. All but one of the journals are indexed in WoS indices. At the top of the table is *Insight Turkey* (<https://www.insightturkey.com/>), which was founded in 1999 and is a Turkey-based publication that is published by the SETA Foundation (<https://www.setav.org/en/>). The journal primarily publishes articles written on the Middle East and Islamic studies. Twenty-two articles on the subject have been published in the journal. In the table, some journals focus mainly on the Middle East and Islamic studies.

Table VI: Sources that involves ‘Political Islam’

Sources	Indexing	Articles
Insight Turkey	Scopus & ESCI	22
Middle East Journal	SSCI	20
International Affairs	SSCI	18
Democratization	Scopus & SSCI	17
International Journal of Middle East Studies	Scopus & SSCI	17
Contemporary Islam-Dynamics of Muslim Life	Scopus & ESCI	15
Middle East Policy	SSCI	15
Politics Religion & Ideology	Scopus & SSCI	15
Foreign Affairs	SSCI	14
Religions	Scopus & A&HCI	14
Turkish Studies	Scopus & SSCI	14
Journal of North African Studies	Scopus	13
Third World Quarterly	SSCI	13
British Journal of Middle Eastern Studies	Scopus & SSCI	12
Middle Eastern Studies	Scopus & SSCI	12
Philosophy & Social Criticism	Scopus & SSCI	12
Revista CIDOB d'Afers Internacionals	ESCI	12
Journal of Islamic Studies	SSCI	10
Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée	DOAJ	10
Islam and Christian-Muslim Relations	Scopus & A&HCI	9

The Most Effective Documents

Table VII shows the top twenty cited studies among 1,209 academic studies scanned in WoS. Three of the studies are books, and the others are articles. Studies consider different subjects under the title of political Islam. Secularism, Islam and democracy, women, the Muslim Brotherhood Organization and the politicization of Islam are the main topics and concepts of the articles. The book titled *Secularism and State Policies toward Religion* written by Ahmet Kuru (2009) in the first row of the table, received 220 citations. The book discusses why states follow different policies opposed religion in the United States, France and Turkey. The book *Islamism, Democracy, and Liberalism in Turkey*, cowritten by Hale and Ozbudun (2010), is in second place with 183 citations. The book discussed the relationship between Islamism, democracy, liberalism and contemporary Turkish political life through the AK Party. In his article titled “Can Islamists Become Moderates, Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis” written by Schwedler (2011) with 155 citations, he discusses whether political groups can moderate or moderate when they enter pluralist political processes, in particular Islamist groups. When we examine the journals in which the articles in the table were published, it is clear most of them are also included in Table VI.

Table VII: Articles/Books that receive citations.

Paper	Author's Name	Type	Series/Journals	Total Citations	TC per Year
Secularism and State Policies Toward Religion	Kuru (2009)	Book	Cambridge Studies in Social Theory	220	15,7143
Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey	Hale & Ozbudun (2010)	Book	Routledge Studies in Middle Eastern Politics	183	14,0769
Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis	Schwedler (2011)	Article	<i>World Politics</i>	155	12,9167
The Future of Political Islam	Fuller (2003)	Article	<i>Foreign Affairs</i>	127	6,35
Christian Democracy	Kalyvas & Kersbergen (2010)	Article	Annual Review of Political Science	105	8,0769
The Political Economy of Women's Support for Fundamentalist Islam	Blaydes & Linzer (2011)	Article	<i>World Politics</i>	99	6,6
Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey	Yavuz (1997)	Article	<i>Comparative Politics</i>	97	3,7308
Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Part	Gülalp (2002)	Article	<i>International Journal of Middle East Studies</i>	87	3,9545
<i>Israel's Occupation</i>	Gordon (2008)	Book		83	5,5333
Islamic Mobilization: Social Movement Theory and the Egyptian Muslim Brotherhood	Munson (2001)	Article	<i>The Sociological Quarterly</i>	79	3,5909
The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam	Denoeux (2002)	Article	<i>The Middle East Policy</i>	74	3,5238
From the Ashes of Virtue, A Promise of light: The Rransformation of Political Islam in Turkey	Mercham (2004)	Article	<i>Third World Quarterly</i>	73	3,8421
Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt	Gumuscu (2010)	Article	<i>Comparative Political Studies</i>	72	5,5385
Muslim Entrepreneurs in Public Life Between India and the Gulf: Making Good and Doing Good	Osella & Osella (2009)	Article	<i>Journal of the Royal Anthropological Institute</i>	69	4,9286
Media and Democracy in Turkey: Toward a Model of Neoliberal Media Autocracy	Akser & Baybars-Hawks (2012)	Article	<i>Middle East Journal of Culture and Communication</i>	66	6
Support for Political Islam and Political Action Among the Turkish and Moroccan Second Generation in Europe	Fenella, Phalet, & Klein (2011)	Article	<i>British Journal of Social Psychology</i>	65	5,4167
Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey	Ayata (1996)	Article	<i>Middle East Journal</i>	63	2,3333
Moderate Islam and Secularist Opposition in Turkey: Implications for the World, Muslims and Secular Democracy	Somer (2007)	Article	<i>Third World Quarterly</i>	62	3,875
From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran	Aras & Polat (2008)	Article	<i>Security Dialogue</i>	60	4
Consumer Culture, Islam and the Politics of Lifestyle: Fashion for Veiling in Contemporary Turkey	Kılıçbay & Binark (2002)	Article	<i>European Journal of Communication</i>	59	2,8095

Figure VII shows trending topics related to political Islam by year. When we examine the issues discussed until the 2010s, democracy, social movements, religion and politics were trending. Since this period, Arab Spring, Islamism, Islamic State, secularism, nationalism, Islamic parties, elections, nation-state and moderation are trending topics.

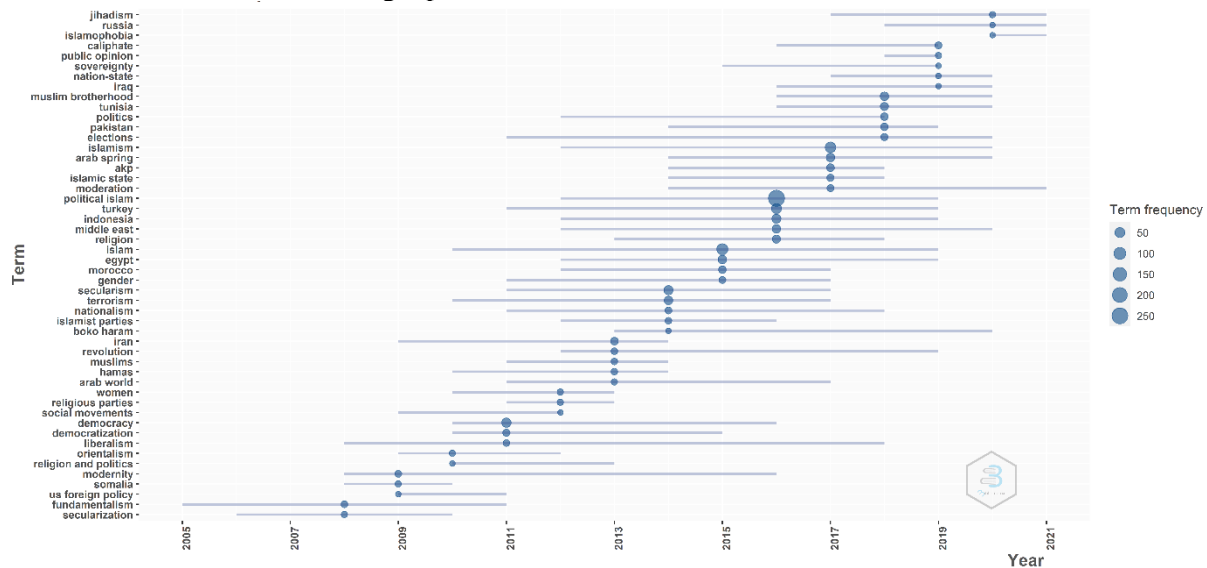

Figure VII: Trending Topics

Discussion

In this study, the bibliometric analysis method was applied to reveal the current state of the Islamic political literature and the trends in the field. I preferred the WoS database for bibliometric analysis. The relationship and context of the concept of political Islam with different disciplines emerged with the help of bibliometric analysis in quantitative terms. The data were analyzed using the Bibliometrix interface running on the R studio program base. Although there is no systematic evidence on the subject, this article attempts to systematically structure, visualize and analyse literature sharing through a bibliometric approach. The findings for research questions are as follows. The United States published the most in this field among the 60 countries. Turkey has the highest average citations per publication of countries with 11.9. In an institutional context, Georgetown University published the most. The most published author is Emmanuel Karagiannis, who has 11 articles. The most prolific publisher is *Insight Turkey*. The most influential work is Kuru (2009)'s book *Secularism and State Policies Toward Religion* with 220 citations.

When we look at the intellectual structure of political Islamic literature, it is clear there is a debate between radicalization and moderation. It is discussed in terms of these two extremes because scholars have debated whether the significant political and economic events in political and social aspects caused one or the other; however, this topic requires field studies. This bibliometric study had identified key themes in research to date and innovations for conducting future research. In addition to the findings mentioned above, it is noteworthy the majority of the most-cited studies are Turkish-based ones (Kuru, 2009; Hale & Ozbudun, 2010; Yavuz, 1997; Güllalp, 2002; Mercham, 2004; Gumuscu, 2010; Asker and Baybars-Hawks 2012; Fenella et al., 2011; Ayata, 1996; Somer, 2007; Aras & Polat, 2008; Kılıçbay & Binark, 2002). When the studies are examined, it can be seen they focus on the religion–state relationship, the course of political Islam in Turkey, fundamentalism and the relationship between women, Islamism and democracy. In addition, another important issue that should be emphasized is how political Islam is handled through the Welfare Party and its social base in Turkish political life.

REFERENCES

- Akser, M., & Baybars-Hawks, B. (2012), "Media and Democracy in Turkey: Toward a Model of Neoliberal Media Autocracy", *Middle East Journal of Culture and Communication*, 5(3), 302-321. doi: <https://doi.org/10.1163/18739865-00503011>

- Aras, B., & Karakaya Polat, R. (2008), "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran", *Security Dialogue*, 39(5), p.495–515. <https://doi.org/10.1177/0967010608096150>
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017), "Bibliometrix : An R-tool for comprehensive science mapping analysis", *Journal of Informetrics*, 11(4), p.959–975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Ayata, Sencer. (1996), "Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey", *Middle East Journal*, 50(1), p.40–56. <http://www.jstor.org/stable/4328895>
- Ayoob, M. (2004), "Political Islam: Image and Reality", *World Policy Journal*, 21(3), p.1–14. <http://www.jstor.org/stable/40210231>
- Derviş, H. (2020), "Bibliometric Analysis using Bibliometrix an R Package", *Journal of Scientometric Research*, 8(3), p.156–160. <https://doi.org/10.5530/jscires.8.3.32>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021), "How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines", *Journal of Business Research*, 133, p.285–296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015), "The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?" *Scientometrics*, 105(3), p.1809–1831. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1645-z>
- Fenella, F., Phalet, K., & Klein, O. (2011), "Religious identification and politicization in the face of discrimination: Support for political Islam and political action among the Turkish and Moroccan second generation in Europe", *British Journal of Social Psychology*, 50(4), p.628–648.
- Forliano, C., De Bernardi, P., & Yahiaoui, D. (2021), "Entrepreneurial universities: A bibliometric analysis within the business and management domains", *Technological Forecasting and Social Change*, 165, 120522. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120522>
- Gülalp, H. (2001), "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies*, 33(3), p.433–448. <http://www.jstor.org/stable/259459>
- Gumuscu, S. (2010), "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43(7), p.835–861. <https://doi.org/10.1177/0010414010361341>
- Hale, W., & Ozbudun, E. (2011), *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey* (Routledge Studies in Middle Eastern Politics) (1st ed.). Routledge.
- Mazarweh, N. (2021, July 1). *Çatışma Kavramı ve Bilimselleştirilme Çabaları Arasında "Siyasal İslam." Perspektif.* <https://perspektif.eu/2021/06/01/catisma-kavrami-ve-bilimsellestirme-cabalari-arasinda-siyasal-islam/>
- Kara, I. (2022), *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak - Çağdaş Türk Düşüncesinde Din, Siyaset, Tarih, Medeniyet.* Dergâh Yayınları
- Kılıçbay, B., & Binark, M. (2002), "Consumer Culture, Islam and the Politics of Lifestyle: Fashion for Veiling in Contemporary Turkey", *European Journal of Communication*, 17(4), p.495–511. <https://doi.org/10.1177/02673231020170040601>
- Koc, A. (2021), "Bibliyometrik Araştırmalarda İlgili Litaretüre İlişkin Veri Setinin Oluşturulması: WoS VE SCOPUS Veri Tabanları Üzerinden Uygulamalar", in *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, Eds.: O. Ozturk & G. Gurler (pp. 67-96), Nobel Yayınları, Ankara.
- Kuru, A. T. (2009), *Secularism and State Policies toward Religion*, Cambridge University Press.
- March, A. F. (2015), "Political Islam: Theory", *Annual Review of Political Science*, 18(1), p.103–123. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-082112-141250>
- Mecham, R. Q. (2004), "From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey", *Third World Quarterly*, 25(2), p.339–358. <http://www.jstor.org/stable/3993685>
- Ozturk, O. (2021), "Bibliyometrik Araştırmaların Tasarımına İlişkin Bir Çerçeve", in *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, Eds.: O. Ozturk & G. Gurler, (pp. 33-52), Nobel Yayınları, Ankara.
- Pritchard, A. (1969), "Statistical bibliography or bibliometrics". *Journal of Documentation*, 25(4), p.348-349.
- Schwedler, J. (2011), "Can Islamists Become Moderates? Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis", *World Politics*, 63(2), p.347-376. doi: <https://doi.org/10.1017/S0043887111000050>

- Simsir, I. (2021), Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz, in Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz, Eds: O. Ozturk & G. Gurler, (pp. 7-32), Nobel Yayınları, Ankara.
- Somer, M. (2007), “Moderate Islam and secularist opposition in Turkey: implications for the world, Muslims and secular democracy”, *Third World Quarterly*, 28(7), p.1271–1289. <https://doi.org/10.1080/01436590701604888>
- Vogel, R., & Güttel, W. H. (2012), “The dynamic capability view in strategic management: A bibliometric review”, *International Journal of Management Reviews*. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12000>
- Yavuz, M. H. (1997), “Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey”, *Comparative Politics*, 30(1), p.63–82. <https://doi.org/10.2307/422193>
- Zupic, I., & Cater, T. (2015), “Bibliometric Methods in Management and Organization”, *Organizational Research Methods*, 18(3), p.429–472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

Bayram Koca, “Kürtler Aslında...”: Üç Sağın Kürtlere Bakışı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı (2021), ss.310

Elifcan ÇORUK¹

Türkiye’de Kürt meselesi siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel çok boyutlu bir inceleme alanı gerektirir. Bu çok boyutlu hal, aynı zamanda meselenin hangi düzlemde ele alınması gerektiğini de sorgulatmaktadır. Kürt meselesinin bir mesele olarak algılanması tarihsel süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle son dönemine tekabül etmektedir. Bunu takiben gerek Tek Parti iktidarı döneminde gerek çok partili sisteme geçilmesinden itibaren Kürt meselesine siyasal hayatta sıkça vurgu yapılmıştır. Kürt meselesinin, bir “mesele” olarak uzunca bir geçmişi olmasına rağmen, üzerinde ortak kanaate varılan bir tanımlaması mevcut değildir. Meselenin adlandırılmasıyla başlayan bu farklılıkların temelini sağ ve sol ideolojinin taşıyıcıları olan grupların kendi iç dinamiklerindeki ayrımlarından kaynaklanmaktadır.

Türkiye’de sağ tandanslı yaklaşımlar arasında Kürt meselesine bakış tek başına bir incelenmeyi hakketmektedir. Kürt meselesi sağ ideolojiye sahip yaklaşımların söylemlerinde ve yayıncılık faaliyetlerinde önemli bir konuma sahip olsa da siyaset bilimi literatürüne bunun yansımadağı görülmektedir. Bu bağlamda Bayram Koca’nın siyasal hayatın yaklaşık 35 yılını kapsayan Soğuk Savaş dönemi süresince Türkiye’de üç sağın Kürt meselesine yaklaşımını inceleyen çalışması, sosyal ve siyasal bilimler literatüründe devam eden tartışmalara önemli bir katkıda bulunmaktadır. Kitabın ortaya çıkış fikri ve üzerine inşa edildiği temel ilişki 1945 ve 1980 yılları arasında gelişen milliyetçilik ve İslamcılık akımlarının, Kürt meselesine yönelik yaklaşımları üzerinden kurulmuştur. Üç sağın her biri kendi içinde ikiye ayıran çalışma, Seküler Türkçü-Turancılar, Ana akım Milliyetçiler, Ana akım İslamcılar ve Radikal İslamcılar şeklinde dört grupta sunulmuştur. Bu kategorilerin her biri, Soğuk Savaş dönemi Türkiye’sinde güvenlik, kimlik ve kalkınma kavramları ekseninde incelenerek kitabın temel çerçevesini oluşturmuştur.

Koca tarafından 2019 yılında tamamlanan “Türkiye’de Üç Sağ ve Kürtler, 1945-1980: Güvenlik, Kimlik ve Kalkınma” başlıklı doktora tezinin genişletilmiş ve güncellenmiş hali olan “Kürtler Aslında...” kitabı, İletişim Yayınları tarafından 2021 yılı Mart ayında yayımlanmıştır. Kitap, Koca’nın doktora hayatı boyunca bu konularda topladığı materyallerin ve kaleme aldığı çalışmaların tutarlı bir biçimde bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu değerlendirme, yazarın kitapta izlediği içerik takip edilerek yazarın kullandığı metodoloji, temel savları ve mevcut literatüre sunduğu katkı çerçevesinde ele alınmıştır.

Kitap, giriş ve sonuç bölümleri haricinde beş temel bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünde, çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan kavramsal, tarihsel ve siyasal arka planın detayları aktarılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak *üç sağ* kavramı üzerinde durulmuş; üç sağın ne anlam ifade ettiği karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmıştır. Türk sağının neden ve nasıl çeşitlendiği üzerinde durmakla birlikte bölümün alt başlıklarında milliyetçilik ve İslamcılık yaklaşımlarının siyasal hayatta nerede durdukları ve kökenlerine odaklanmıştır. Birinci bölümün kavramsal ve siyasal saça ayağını oluşturan üç sağa yönelik alt başlığın yanı sıra, çalışmanın tarihsel arka planına da bu bölümün devamında yer verilmiştir. Bu minvalde tarihsel olarak başlangıç noktasına Osmanlı İmparatorluğu’nun konulduğu ve buradan Soğuk Savaş dönemi Türkiye’sine kadar getirilen Kürt meselesinin tarihsel arka planına değinilmiştir.

İkinci bölümde ise, çalışma içerisinde kategorize edilen üç sağın dört temel ayrımı incelenmektedir. Güvenlik, kimlik ve kalkınma ekseninde Kürt meselesine yönelik incelenen ilk yaklaşım, yazara göre

¹ Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3026-1645 elifcan.coruk@gmail.com

üç sağ içerisinde milliyetçiliğin bir bölümünü oluşturan Seküler Türkçü-Turancı kesimdir. 1930'lu yıllardan itibaren aktif hale gelerek 1970'li yıllara kadar etkili olan Seküler Türkçü-Turancılar, çalışmanın bu bölümünde detaylı bir aktarımla ele alınmıştır. Yazara göre bu grubun güvenlik eksenine Kürt meselesine bakışında, meselenin hem iç hem de dış tehdit olarak yaratıldığı iddiası söz konusudur. Bu eksende Turancıların, Kürt meselesini Turan ülküsünün bekasına yönelik bir tehdit şeklinde algıladığı aktarılmaktadır. Kimlik odağında ise yazar Turancıların, Kürt kimliğini olumsuzlayarak kabul ettiklerini belirtir. Turancıların olumsuzlamasından kasıt, Kürt kimliğinin Türk ismiyle anılmaya layık olmadığı gerekçesiyle Kürt olarak ifade edilmesidir. Yazarın her bölüm için ele aldığı üç eksenenden sonuncusu olan kalkınma konusunda ise Turancı grubun gözünde, devletin bölgeye yatırım yapmasına karşın Kürtlerin "tembelliği" dolayısıyla Doğu bölgeleri gelişmemiştir.

Üçüncü bölüm ise üç sağın ikinci saçı ayağını oluşturan Ana akım Milliyetçileri ihtiva eder. 1960'lı yıllardan itibaren görünürlük kazanmaya başlayan bu grup, Soğuk Savaş süresince Türkiye'de milliyetçi çizginin özellikle siyasal parti odağında ana akımını oluşturmuştur. Ana akım milliyetçilerin Kürt meselesine bakışında güvenlik eksenine temel oluşturmaktadır. Yazara göre bu grup, Türkiye'nin bekası için meselenin çözülmesi gerektiğini öne sürmüştür. Kimlik odağında ise ana akım milliyetçilerin, Kürtlerin köken itibarıyla Türk olduklarını iddia ettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla yazara göre bu grubun meseleye bakışında, Kürtlerin kendilerini Kürt "sanması" (s. 23) durumu ve bu durumun dış mihraklarca ortaya atıldığı kabulü söz konusudur. Kalkınma ekseninde ise yazar, Ana akım Milliyetçilerin, Doğu'nun geri kalmışlığını kabul etmekle birlikte bu durumun çözümüne ilişkin belirgin bir söylem geliştirmediklerini ifade etmiştir.

Dördüncü bölümde ise 1960'lı yıllarda görünürlük kazanarak partileşen ana akım İslamcı grupların Kürt meselesine bakışı ele alınmıştır. Güvenlik ekseninde Ana akım İslamcıların Kürt meselesine bakışında yazar, Anadolu İslam Birliği'nin bekasına yönelik tehdit oluşturduğu söyleminin baskın olduğunu belirtir. Yazar ayrıca Kürt topluluğunun Müslüman olmasından dolayı kardeşlik algısı üzerinden bir ortaklık anlayışının varlığına da işaret etmektedir. Bu nedenle, çözüm noktasında Ana akım İslamcıları, Kürtlerle kurulacak ortaklık üzerinde durmaktadır. Kimlik noktasında Ana akım İslamcıları genel olarak Kürtlerin varlığını Türklüğe bağlı şekilde ele almasına rağmen, İslami birliktelik sorunda öne çıkarılmaya çalışılmaktadır. Kalkınma noktasında ise, Doğu ve Güneydoğu'ya yapılan yatırımlar, kurulan fabrika ve girişimlerle bölgenin kalkınacağı, İslamcıları tarafından vurgulanmaktadır.

Üç sağın sonuncusu olan Radikal İslamcıları ise kitapta beşinci bölümde ele alınmıştır. 1970'li yıllardan itibaren, İran'daki gibi bir İslami devrim hedefiyle ortaya çıkan bu grup, güvenlik konusu haricinde kimlik ve kalkınma odaklarında Kürt meselesine en olumlu bakan grup olarak belirlenmiştir. Yazara göre, Radikal İslamcıları nezdinde Kürt meselesi bir sorun olarak varlığı, İslam Devleti'nin bekası açısından tehlike yaratmaktadır. Bununla birlikte grup, olumlu anlamda Kürtlerin varlığını kabul etmektedir. Kimlik ve kalkınma ekseninde katıksız bir İslam vurgusu bulunan radikal kesim, genel itibarıyla İslami devrim ve/veya bir çatı olarak İslam odağıyla hareket etmekte ve bu odak sayesinde herkesin eşit olacağı düşüncesi aktarmaktadır.

Kısaca yukarıdaki şekilde içeriği özetlenen Koca'nın kitabı gerek kullanılan yöntem gerekse de seçilen dönem aralığı açısından literatüre önemli katkılar sunacak niteliktedir. İlk olarak, Koca'nın kullandığı toplam 35 gazete ve derginin taramasına ek olarak TBMM tutanaklarını incelenmesi ve dokuz kişiyle yaptığı yarı yapılandırılmış mülakat tekniği (s. 29), çalışmanın literatüre yaptığı yöntemsel katkıyı göstermektedir. Yönteme dair çeşitliliğin getirdiği zenginlikle birlikte çalışma, emek yoğun bir süreç gerektirmiştir. Bununla birlikte temel kavramsallaştırmasını üç sağ kavramı üzerine kurgulanmasıyla kitap, siyasal hayat alanında nadir görülen bir içeriğe sahiptir. Bu yönüyle tarihsel ve yöntemsel katkının yanı sıra çalışmanın kavramsal bir boşluğu doldurduğu da söylenebilir.

Kitabın ikinci önemli katkısını ise seçilen çalışma dönemidir. Kürt meselesine dair mevcut literatürde ele alınan konuların ve tarihlerin aksine bu kitap, Türkiye'de Soğuk Savaş dönemini ele almış ve yalnızca bu dönem konjonktürü içerisinde hareketini sınırlamıştır. Koca'nın oluşturduğu bu sınırlılık, çalışmanın çerçevesinin net ve sistematik olmasını sağlamıştır. Kısacası üç sağın Kürt meselesine bakışını konu alan çalışmada seçilen dönem, kullanılan materyal zenginliği ve oturtulan kavramsal çerçeve kitabın özgün boyutunu ve katkılarını oluşturmaktadır.

Kitabın genel çerçevesi ve sunduğu katkılar, yazarın konu hâkimiyetini tereddütsüz bir biçimde çalışma boyunca göstermektedir. Bununla birlikte kitap içerisinde makul bir eksikliğin de göze çarptığını söylemek önemlidir. İlk olarak çalışmanın tamamının üzerine kurgulandığı üç sağ teriminin çalışma için neden önemli olduğu detaylı bir şekilde aktarılmasına karşın, terimin kendisini oluşturan tarihsel arka

planın eksikliği söz konusudur. Benzer durum çalışma boyunca üç sağın Kürt meselesine bakışında ele alınan ölçütler olarak güvenlik, kimlik ve kalkınma eksenlerinde de mevcuttur. İnceleme ölçütü olarak güvenlik, kimlik ve kalkınma terimlerinin neden tercih edildiği konusundaki açıklama, kavramların Soğuk Savaş dönemi siyasal hayat paradigmalarıyla uyumlu olması şeklindedir. Ancak bu açıklamanın kısalığı, çalışmanın genelini oluşturan detaylı ve titiz bir emeğe karşılık, kavramların ölçüt olarak seçilmesindeki tarihsel motivasyona yönelik eksikliği de barındırmaktadır. Kuşkusuz bu noktada şunu da belirtmekte fayda vardır; tarihsel arka planının eksikliğinden kaynaklı olarak belirtilen kavramlar, aynı zamanda çalışmanın sunduğu önemli katkı odaklarını da oluşturur. Dolayısıyla bu değerlendirmede eksiklik olarak belirtilen hususların, çalışma sınırlılıkları neticesinde oluşan kabul edilebilir bir niteliği de vardır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Bayram Koca alışmasında, Soğuk Savaş'ın tecrübe edildiği 1945 – 1980 yılları süresince Türkiye'de üç sağın Kürt meselesine yönelik bakışını güvenlik, kimlik ve kalkınma kavramları çerçevesinde incelemektedir. Bu çerçevede giriş ve sonuç hariç beş temel bölümün her biri, tek başına akademik bir makaleye dönüştürölme kapsamına sahiptir. Buna ek olarak yazarın çalışma boyunca sürdürdüğu açık ve anlaşılır yazım dilinin yanı sıra tercih ettiği “Kürtler Aslında...” şeklindeki ironi içeren başlığı sayesinde çalışma, hem zenginleşmiş hem de merak uyandırıcı bir nitelik kazanmıştır. Bu yönüyle kitap, sağ siyaset, Kürt meselesi, milliyetçilik, İslamılık konuları üzerinde çalışan, bu konulara ilgi duyan tüm akademisyen, öğrenci ve okuyuculara fayda sağlayacak yetkinliktedir.